

BAZI İMLÂ GELENEKLERİ
BUNLARIN METİN İNCELEMELERİNDEKİ ÖNEMİ
ve
ORHON YAZITLARIN'DA BİRKAÇ
AÇIKLAMA

O. NEDİM TUNA

Türklerin, tarihte yayıldıkları geniş sahalar dolayısıyla temasa girdikleri muhtelif kültür dairelerinde, karşılıklı birtakım tesirlerin vukubulmuş olduğu, bu arada muhtelif dinleri ve bu dinlerin mukaddes kitaplarının yazıldığı alfabeleri benimseyerek uzun müddet, çeşitli yazılarla edebî ürünler verdikleri ötedenberi bilinmektedir. Şimdiki bilgimize göre - aksi isbat edilinceye kadar, milli yazıları olarak kabulde tereddüt edemeyeceğimiz - Köktürk yazısı ile yazılmış metinler ilk toplu belgelerdir. Bu devir-devir ve muhtelif bölgelerde gelişen yazı-dilleri verimlerinde, zamanla, birtakım imlâ gelenekleri teşekkül etmiştir. Bunlardan bir kısmı, sadece bir veya iki devreye münhasırdır. Diğerleri ise, asırlar boyunca, alfabeler değişikçe, birinden-diğerine aktararak kullanılmışlardır.

Tesbit edilen bu geleneklerden herbirinin doğru transkripsiyonlar elde edilmesine ve doğru transkripsiyonların da doğru terceme ve izahlara yol açacağı düşünülürse, bahis konusu kuralların, metin çözümlerinde önemli bir yer tutabileceği hususu derhal hatıra gelecektir. Bu bakımdan bilhassa, Köktürk yazıları üzerinde herhangi bir tesbit. yazının özelliği ve eldekilerin en eskisi oluşundan ötürü, daha büyük bir anlam taşıyacaktır. Çünkü, Köktürk belgelerindeki bütün kelime adedi, ancak 11.000 ile ifade edilmekte olup, bunun hemen yarısı (5302 kelime) çözümlenmeye en uygun uzunluk ve mükemmeliyette bulunan üç yazıta aittir. Böyle olmasına rağmen, henüz bu yazıtlar bile, bazı karanlık ve izaha muhtaç yerleri bulunmasından dolayı, büyük emekler beklemektedir.

Araştırmamızda, önce kronolojik sırayı ve gelenek süresinin uzunluğunu göz önünde tutarak bu imlâ özelliklerini, örnekleri ile kısaca tanıtacak, sonra, Orhon Yazıtları'nda bunlardan faydalanmak sureti

ile üzerinde kısmen durulmuş veya hiç durulmamış birkaç noktayı aydınlatmaya çalışacağız.

I
İMLÂ GELENEKLERİ
A

Köktürk metinlerinden başlayıp, Uygur ve daha sonra Arap alfabeleri ile yazılan metinlere kadar, mahreçleri aynı veya biri-birine yakın seslerin, pek uzun bir süre içinde, çoğun, bir tek işaretle karşılandığını görüyoruz.¹ Olay, yukarıdaki ifademizden de anlaşılacağı üzere, genel bir kural niteliğinde değildir. Yani, bazan, bu imlâ tarzı ihmâl edilmektedir ki, gelencğin tesbiti, esas itibarı ile bu kural dışı örneklerden mümkün olabilmektedir. Bahis konusu "kısaltma"ya, Türk Dili'nde -muhtemelen yabancı asıllı bulunan- gémination'un çok dar bir çerçeve içinde kullanılmasını menfi ve assimilation'u müsbet bir fonetik sebep olarak ileri sürebiliriz.

ÖRNEKLER :

1. d(d)	
1. <i>ud(d)a</i>	1, 61, B, D27; 1, 63, B, D 27; 1, 47, K, D35;
1, 47, K, D37
<i>şad(d)a</i>	111, 117, Çakul, 11, 3
2. (d)t	
<i>ı(d)tı</i>	1, 29, K, C12; 1, 33K, D7; 1, 32, B, D7; 1, 59,
B, Ş4; 1, 165, Şine Usu, Ş6; Kut. s. 333, 329;
1, B24, 2, 21
<i>ulga(d)tım</i>	111, 63, Barlık, 111, 2
<i>igi(d)ti</i>	1, 37K, D16; 1, 36, B, D14; D. 1, 213
<i>eşi(d)tiñ</i>	Kut. s. 383, 3812, B275,1

¹ Ali Ulvi Elöve, yalnız Köktürk yazıtları içinde, bu gibi birkaç kısaltma göstermiş bulunmaktadır. (Türk Dili Belleteni, Seri II, 1940, sa. 1, s. 73-86 "Yenisey yazıtlarının yanlış tanınmış bir harfine dair.", Jean Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) terc. çevirene ait notlarda, s. 79-82, S. 239 da) Gerek A. Von Gabain-Alttürkische Grammatik, (her iki baskı), gerek, C. E. Malov-Yeniseyskaya Pis'mennost Tyurkov Moskva-Leningrad, 1952 de, bütün yazıtlara şamil bu çeşit bir imlâ geleneği tesbiti bulunmamaktadır. Daha sonraki devre için, bu kısaltmalar, yalnız, R. Rahmeti Arat-Kutadgu Bilig, 1947 yayımında dikkat nazarına alınmıştır.

3. **g(g)**

<i>yıg(g)il</i>	1, 101, T, B4, 5
<i>yıg(g)u</i>	Kut. s. 548, 5513, B395, 11
<i>teg(g)ü</i>	Kut. s. 155, 1380, B110, 15
<i>beg(g)e</i>	D11, 326

.....

4. **(g)k**

<i>u(g)ka</i>	1. 11, T, §27
<i>yolu(g)ka</i>	Kal. s. 26, XIII, XIV
<i>ya(g)ku</i>	D. 111, 25
<i>ili(g)ke</i>	Kal. s. 27, XV

.....

5. **(k)k**

<i>balı(k)ka</i>	1, 51, K, §8; 11, 108, Hoytu Tamır, 4; 1, 107, T ² D18, 1, 131, Ongın, sağ. 9
<i>togsı(k)ka</i>	1, 23, K, C2; 1, 32, B, D8; 1, 157, Suci 4
<i>il(k)ki</i>	1, 65, B, D32; 1, 69, B, C1; 1, 69, B, D30; U. 11, s. 7, 1
<i>kö(k)ke</i>	Kut. s. 142, 1249, C56; 10; Kut. s. 195, 3, 178 C87, 13, D. 111, 132

.....

6. **(l)l**

<i>ku(l)lug</i>	Kal. s. 32, XXIII
<i>ku(l)lar</i>	V. 1400
<i>şö(l)lig</i>	1 31, K, D4; 1, 30, B, D5
<i>i(l)lerinde</i>	Kut. s. 2, 14, C2, 10

7. **(m)m**

<i>ta(m)mak</i>	D. 1, 271
<i>çu(m)mak</i>	D. 1, 271
<i>çü(m)mek</i>	D. 1, 271
<i>gö(m)mişdi</i>	V. 985

.....

8. **ñ(g)**

<i>kutuñ(g)a</i>	1, 45, K, D31
<i>kaganıñ(g)a</i>	1, 40, B, D19
<i>ebiñ(g)e</i>	1, 59, B, §14

- eliñ(g)e* 1, 40, B, D19

9. (s)s
ya(s)sı 1, 173, Şine Usı, D9
ba(s)sıkmaq D. 11, 228
a(s)sı V. 1226, V. 1369
ke(s)se Kut. s. 548, 5514, B395, 12

10. (ş)s
kabı(ş)sar 1, 105, T, C12
uku(ş)suz Kut. s. 201, 1839, B141,8

11. t(d)
artat(d)ı 1, 41, K, D22; 1, 40, B, D19
agut(d)ım 1, 63, B, D31
kobrat(d)ım 1, 26, B, Ş7
bedizet(d)ım 1, 27, K, C11; 1, 59, B, Ş14; 1, 73B, CB, 18

- (t)d
yur(t)da 11, 65, Elyazma, B yüzü, 2; 11, 76, Irk Bitig, 18
yon(t)da 11, 79, Irk Bitig, 36
yogla(t)dı 1, 139, İhe Huşotü, D24
bedize(t)di 1, 139, İhe Huşotü, D24

12. (t)t
kamşa(t)tımız Huast. s. 36, XXXIX, 185, 186, 187
karar(t)tı Kut. s. 76, 629, B56, 3
il(t)ti Kal. s. 68, LXXX
bü(t)ti D. 11, 294

B

Köktürk metinleri ile Maniheist ve Buddhist Uygur metinlerinde, başka şartlarda *d* ile yazılan (-*da*, -*de*; *daçı*, -*deçi*; -*duk*, -*dük*; -*di*, -*di*; -*dur*- -*dür*- vb...) ekleri *l*, *n*, *r-ç*, *ş* den sonra ilk metinler için nadir istisnalarla, ikinciler için daha az yaygın bir surette, *t* ile yazılırlar. Bilhassa, Kültigin ve Bilge Kagan yazıtlarında, bu imlâ tarzı çok sabittir. Bu iki yazıtta, sadece *bar-* fiilinin geçmiş zaman, *tabar*, *yer*

kelimelerinin lokatif-ablatif durumları bir istisna teşkil etmektedir. Küçük yazıtlarda *adırındım* (III, 145, *Uybat*, III, c. 3), *boldum* (I, 118, T, 56) *aşdım* (I, 112, T, 35), *ölümte* (II, 86, *Irk Bitig*, 75) *öndi* (II, 87, *Irk Bitig*, 82) diğer farklı şekillerdir. Uygur yazmalarında ise, kural, bazan, bozulabiliyor.

Şüphe yok ki bu gelenek fonetik bir ihtiyaçtan doğmuş olmalıdır. Nitekim *l*, *n*, *r-ç*, *ş* konsonlarının alveolar oluşu ilgiyi çekmekte ve bu fikri desteklemektedir.

ÖRNEKLER :

1. -lt-

a. <i>yol-ta</i>	<i>l</i> , 51, K, §10
<i>yıl-ta</i>	II, 76, <i>Irk Bitig</i> , 21
<i>köl-te</i>	<i>l</i> , 45, K, D34; <i>l</i> , 49, K, §2
<i>tıl-te-ki</i>	U. 11, s. 7, 10
b. <i>bol-taçı</i>	<i>l</i> , 63, B, D31; U. IVC, 88; U. 11, 32, 66
<i>kol-taçı</i>	A. Y. 58, 19, 21
<i>öl-teçi</i>	<i>l</i> , 43, K, D29; <i>l</i> , 51, K, §10; <i>l</i> , 26, B, §6
<i>kel-teçi</i>	<i>l</i> , 105, T, C13
c. <i>bol-tuk-da</i>	<i>l</i> , 129, <i>Ongın</i> , <i>Cephe I</i> , 6
<i>katıl-tuk-ı-n</i>	<i>Huast. T II</i> , D 178, III, 2, 27
<i>kel-tük-ü-m</i>	<i>Kal.</i> 56, LXI
<i>bil-tük-ü-müz</i>	<i>Huast. T 11D</i> , 178, III, 2, 160
d. <i>al-tım</i>	<i>l</i> , 165, <i>Şine Usu</i> , §5
<i>adırıl-tım</i>	III, 39, <i>Uyug Turan</i> , 1
<i>kel-tim</i>	<i>l</i> , 38, B, D17
<i>öl-tüm</i>	<i>l</i> , 157, <i>Suci</i> , 8; III, 80, <i>Kemçik-Cirgak</i> , IX
e. <i>arıl-tıg</i>	<i>l</i> , 26, B, §7
<i>bol-tuñ</i>	U. IV, D113
<i>öl-tüg</i>	<i>l</i> , 25, K, C6; <i>l</i> , 25, K, C7; <i>l</i> , 24, B, §5

- f. *al-tı* I, 45, K, D31 ; I, 45, K, Ş5 ; I, 139, *İhe Huşotü*, D22
yadıl-tı Kal. 21, VIII
öl-ti I, 49, K, D 9 ; I, 38, B, D 16 ; I, 101, T, B 3
kel-ti A. Y. 30, 5, 23
.....
- g. *yañıl-tımız* Huast. T 11 D, 178, IV, 2, XXIII
kıl-tımız Huast. T 11 D, 178, III, 2, 51
kel-timiz I, 39, K, D 20 ; II, 96, *Elyazma IV*, 6, I ; III, Ş28
.....
- h. *kel-tiler* U. II, 22 24,
i. *yel-tür-me-dim* I, 119, T, D 54
2. **-nt-**
- a. *kut-ı-n-ta* II, 76, *Irk Bitig*, 21
ogur-ı-n-ta A. Y. 36, 8, 13
beltir-i-n-te I, 173, *Şine Usu*, D 9
kün-te I, 117, T, C 64 ; U. II' 28. 7 ; Huast. T 11 D, 178. 311, 2, 27
.....
- b. *burn-ı-n-tın* U. II, 27, 21
kün-tün A. Y. 26, 3, 15
- c. *boşun-taçı* Huast. T 11, D 178, III, 2, 234
sakın-taçı U. IV D, 32
- d. *ban-tım* III, 39, *Uyug Turan*, 2
ötün-tüm I, 105, T, C 12 ; I, 105, T, C 13
- e. *sakın-tıñ* U. II, 5, 12
- f. *sakın-tı* Kal. s. 24, X
tıdın-tı Huast. T 11, D 178, III, 2, 218
ön-ti I, 138, *İhe Huşotü*, D 19
tegzin-ti III, 142, *Uybat*, 4
.....
- g. *yazın-tımız* Huast. T 11, D 178, III, 2, XXII
yükün-tümüz I, III, T, Ş 28 ; I, 115, T, B 43
yün-tümüz Huast. T 11, B 178, III, 2, 89
.....

- h. *tin-tılar* Kal. XXXIV
i. *kon-tur-u* II, 81, *Irk Bitig*, 51
tin-tur-a Huast. T11, D 178' III, 2, 34
yalgan-tur-u U. IV. D 84
bin-tür-e I, 109, T, § 25
.....
3. **-rt-**
- a. *ogur-ta* A. Y. 28, 4, 6
yer-te I, 29, K, C 13; I, 117, T, C 47
ödler-te A. Y. 134, 642, 6
- b. *ajun-lar-tın* A. Y. 78, 611, 24
yol-lar-tın U.II, 45, 48
- c. *yar-tım-lık* II, 96, *Elyazma*, IV, 6
- d. *olur-taçı* I, 27, K, CB, 22
yokad-tur-taçı U. II, 59, 3
öl-ür-teçi I, 103, T, C 10
er-teçi U. II, 45, 48
.....
- e. *olur-tuk-ı-n-ta* I, 57, B, § 9; I, 71, B, C 13
bir-tük I, 35, K, D 12; I, 55, K, BI; I, 34, B, D 11, 1
65, B, D 32
teg-ür-tük I, 117, T, C, 47
kör-tük-ü-m A. Y. 38, 9, 6
.....
- f. *olur-tum* I, 22, B, § 1, I, 23, K, C 1
ag-tur-tum I, 109, T, § 25
ber-tim III, 141, *Uybat*, IB, 3
kör-tüm I, 157. *Suci*, 8, A. Y. 38, 9, 4
.....
- g. *bar-tıg* III, 115, *Hoytu Tamır*, X, 2
kigür-tüg I, 41, K, D 23
- h. *olur-tı* I, 103, T, C 9
bar-tı A. Y. 28, 4, 19
ber-ti I, 131, *Ongın*, sağ, II
er-ti A. Y. 28, 4, U. IVC, 52

- i. *kon-tur-tumuz* I, 39, K, D 21
ur-tumuz Huast. T 11, D 178, III, 2, 88
bir-timiz I, 39, K, D 20
ir-timiz I, 115, T, C 45
.....
- j. *tüş-ür-tüñiz* III, 103, Altun Köl, 1, C 3
- k. *kör-tiler* A. Y. 36, 8, 8
- l. *yar-tur-tum* I, 29, K, C 12
ag-tur-tum I, 109, T, Ş 25
yükün-tür-düm I, 57, B, Ş 10
er-tür-tümüz I, 53, K, ŞD 11
.....
4. -çt-
- a. *kılınç-tın* U. IVC, 56
teğzinç-tin A. Y. 82, 613, 22
- b. *biç-taçı* A. Y. 108, 625, 14
- c. *sanç-tım* I, 63, B, D 30
- d. *sanç-tı* A. Y. 118, 632, 21; Kal. 55, LVIII
- e. *kaç-tılar* A. Y. 116, 631,
5. -şt-
- a. *uluş-ta* A. Y. 70, 607, 9; Kal. 32, XXII
olur-mış-ta A. Y. 72, 608, 15
işid-miş-te II, 94, Elyazma, IIIa, 3
törü-miş-te Kal. 20, V
.....
- b. *aş-tın* A. Y. 54, 17, 19
taş-tın Kal. 20, V; A. Y. 54, 17, 19
- c. *kamaş-tı* I, 63, B, D 30
koçuş-tı Kal. 51, LII
tüş-ti I, 49, K, Ş 4; Kal. 57, LXI; U. IVC, 136
öpüş-ti Kal. 51, LII
.....
- d. *kıkrış-tılar* Y. IVA, 295
tiş-tiler U. IVA, 42
.....

C

Yalnız, Köktürk metinlerinde görülen, özel bir imlâ geleneği, eldeki yazıtların tarihleri ile sınırlandıkları taktirde, aşağı-yukarı üç asırlık bir zaman içerisinde kullanılmış bulunuyor².

Gelenek, bazı şartlarda, konsonların ince işaretlerle yazılmasından ibarettir. Nadir istisnalar dışında (istisna teşkil eden kelimeler II. kısım, B3 te ele alınmıştır) çok kesin olan kural için bu şartlar :

1. Kalın-düz vokalli sözlerde, possession "iyelik" ekinden sonra akuzatif eki gelmesi
 - a. Söz kalın ve düz vokalli olup, birinci yahut ikinci şahıs iyelik eki alıyorsa (akuzatif eki -n ince işaretle gösterilir)
 - b. Söz konsonla bitiyor ve üçüncü şahıs iyelik eki alıyorsa (akuzatif eki -n ince işaretle gösterilir)
 - c. Söz vokalle bitiyor ve üçüncü şahıs iyelik eki alıyorsa (akuzatif eki -n, ve üçüncü şahıs iyelik ekine ait s ince işaretle gösterilir)
2. Kalın ve düz vokalli kelimelerin menfi sıfat eki alması (-sız menfi sıfat ekine ait s, ince işaretle gösterilir)
3. Kalın vokalli fiil'in, optatif'dilekli'kip birinci şahıs eki alması (-aym daki n ince işaretle gösterilir)
4. Kalın vokalli fiilin -muş geçmiş zaman partisip ekini alması (çatallı ş işareti kullanılmadığı takdirde, ş, ince s ile gösterilir)
5. Kalın ve tabanı düz vokalle biten fiilin -sık partisip ekini alması (s ince işaretle gösterilir) (yaygın değil)
6. Kök vokali dar-düz ve müteakip vokalleri kalın olan sözün y, s, t konsonlarından biri ile başlaması (bu konsonlar ince işaretlerle gösterilirler)

ÖRNEKLER :

1.a. <i>sabı-m-ı-n</i>	1, 23, K, C2
<i>at-ı-m-ı-n</i>	I, 157, Suci, 8
<i>kagan-ı-m-ı-n</i>	I, 119, T, D 53
<i>kan-ı-ñ-ı-n</i>	I, 101, T, B 4
.....	

² Olay ilgililerin dikkatini çekmiş ve Martti Räsänen tarafından, JSFOu., XLV, 3 te incelenmiştir. Fakat, bu konudaki görüşümüz, varılan sonuca tam bir şekilde uymamaktadır. (bakınız, II. kısım B3)

- b. *at-ı-n* I, 33, K, D 7; I, 47, K, D 40; I, 49, K, § 2
ogul-ı-n I, 33, K, D 7; I, 32, B, D 7; I, 61, B, D 24; I, 67, B, D 38; 69, B, C 3
yagız-ı-n I, 49, K, § 5
şad-ı-n I, 115, T, B 41
.....
- c. *armakçı-sı-n* I, 31, K, D 6
yabgu-sı-n I, 63, B, D 28; I, 115, T, B 41
yülki-sı-n I, 61, B, D 24; I, 69, B, C 3
kara-sı-n I, 131, Ongın, 9
.....
- d. *agı-sı* I, 24, B, § 4; I, 25, K, C 5
arka-sı II, 113, Hoytı Tamır, VIII
ayguçı-sı I, 103, T, C 10; I, 107, T, D 21; I, III T, § 29
atı-sı I, 59, B, D 1; I, 73, B, CB; I, 29, K, C 111;
I, 55, K,CD
.....
2. *ant-sız-ı-m-a* III, 78, Begre, C 5
buñ-sız I, 117, T, C 48; III, 134, Açura, b 2; III, 134, Açura, b 3
kalı-sız I, 113, T, § 33
yagı-sız I, 45, K, D 30; I, 44, B, D 24
.....
3. *kon-ayın* I, 25, K, C 7; I, 34, B, D 9
kıs-ayın I, 101, T, B 5
bol-m'ayın I, 101, T, B 2
ay-ayın I, 111, T, § 32
.....
4. *taşık-mış* I, 35, K, D 15; I, III, T, § 30
ıçgın-mış I, 129, Ongın, I
oz-mış I, 167, Şine Usı, § 9
yag-mış II, 65, Elyazma, IB, 3(s. 98 fotokopi)
adırl-mış-ça II, 122, İhe, Ashete, A, b 4
tol-mış III, 57, Ulug Kem, 4
.....
5. *aç-sık* I, 27, K, C 8
bat-sık-ı-ñā I, 23, K, C 2

<i>udı-sık-ı-m</i>	<i>I, 105, T, C 12 ; 1, 109, T, D 22</i>
<i>aç-sık</i>	<i>I, 27, K, C 8 ; 1, 27, B, Ş 6</i>
<i>olur-sık-ı-m</i>	<i>I, 109, T, Ş 22</i>
<i>yıl-sıg(!)</i>	<i>I, 43, D 26</i>
.....	
6.a. <i>yış</i>	<i>I, 23, K, C 3 ; 1, 25, K, C 4 ; I, 25, K, C 6 ; I, 24, B, Ş 5....</i>
<i>yılka</i>	<i>I, 47, K, D, 36 ; I, 61, B, D 27 ; I, 131, Ongın, II.....</i>
<i>yımışak</i>	<i>I, 23, K, C 5 ; I, 25, K, C 6 ; I' 25, B, Ş 5,</i>
<i>yır(v)garu</i>	<i>I, 23, K, C 2 ; I, 25, K, C 4 ; I, 43, K, D 28 ; I, 22, B, Ş 2...</i>
<i>yılpagutı</i>	<i>I, 63, B, D 31,</i>
<i>yılan</i>	<i>II, 112, Hoytı Tamır, VII, I</i>
.....	
b. <i>sıgıt</i>	<i>I, 53, K, Ş 11</i>
<i>sımadı</i>	<i>I, 27, K, C 11 ; 1, 59, B, Ş 14</i>
<i>sıyu</i>	<i>I, 47, K, D 36</i>
<i>sıgun</i>	<i>I, 73, B, D 5</i>
<i>sıñar</i>	<i>I, 65, B, D 32 ; 1, 169, Şine Usı, D 3</i>
<i>sıka</i>	<i>I, 169, Şine Usı, D 4</i>
.....	
c. <i>tıda</i>	<i>I, 53, B, Ş 11</i>
<i>tıñla</i>	<i>I, 23, K, C 2</i>
<i>tılıg</i>	<i>I, 111, T, Ş 32</i>
.....	

D

Yalnız Buddhist Uygur metinlerinde, özel şartlarda, düz vokallerin ve y nin yazılmaması bir gelenek niteliğindedir. *Alttürkische Grammatik*'te *A. V. Gabain, Vokal-Reduktion* başlığı altında, düz vokalleri gösterilmemiş böyle birkaç kelimeyi, hiçbir kurala bağlamaksızın kaydediyor. Olay, Uygur metinleri üzerinde çalışanların zaman-zaman ilgisini çekmiş ise de, bir bütün olarak ele alındığını hatırlamıyoruz. *yarlıg, teñri, men, sen* kelimelerinde, kurala daima uyulmaktadır. Fakat, bazan, şartlar mevcut olduğu halde, vokaller yazılır. Buna göre vokallerin yazılmaması halinde ortaya çıkan durum, A maddesindeki gibi olduğundan, burada, sadece bütün özel yazılışta sözlerin bir sınır

içinde kaldıkları ve vokallerin yazılmayışı hususunun keyfî olmadığı tanıklanacaktır.

Gelenek, şartları sağlayan konsonlardan dördünün yarı-vokal karakterinde olmasına bakılırsa, fonetik bir sebebe bağlanabilir sanırım.

1. Kökteki, geniş-düz vokaller kendilerinden sonra, *r* sesi geldiği taktirde-kelime yabancı olsa dahi yazılmayabilirler.

ÖRNEKLER :

<i>k(a)ra</i>	<i>U. II, 20, 23</i>
<i>t(a)rhan</i>	<i>U. Söz. 194</i>
<i>y(a)rlikadı</i>	<i>U. IVB, 38, 40 ; A. Y. 46,13, 10 ; A. Y. 62, 21, 14</i>
<i>y(a)ruk</i>	<i>A. Y. 24, 2, 27 ; A. Y. 48, 14, 16</i>
<i>(a)rhan</i>	<i><Skr. arhant, U. Söz.</i>
<i>f(a)rnibran</i>	<i><Skr. parinirvana, U. Söz. 59</i>
<i>k(a)rmapat</i>	<i><Skr. karmapadha, U. IVC, 191</i>
<i>p(a)rmanu</i>	<i><Skr. paramānu, U. IVA, 253</i>
.....
<i>b(e)rişti</i>	<i>U. Söz. 29</i>
<i>(e)rtini</i>	<i><Skr. ratna, U. Söz. 148</i>
<i>p(e)rikan</i>	<i>U. Söz. 124</i>
<i>k(e)rgek</i>	<i>A. Y. 26, 3, 1 ; U. II, 14, 2 ; U. IVD, 60 ; Kal. 54, LVII</i>
<i>s(e)redi</i>	<i>Kal. 57, LXI</i>
<i>t(e)rkin</i>	<i>A. Y. 94, 619, 8 ; U. IVA, 25 ; U. IVD, III</i>
<i>k(e)riş</i>	<i>U. Söz. 92</i>
<i>t(e)rs</i>	<i>U. II, 76, 8 ; U. IVB, 37</i>
.....

2. Kökteki, geniş-düz vokaller, kendilerinden sonra *l* sesi geldiği taktirde, yazılmayabilirler.

ÖRNEKLER :

<i>(a)lpdaki</i>	<i>U. IVA, 262</i>
<i>k(a)lp</i>	<i><Skr. kalpa, U. Söz. 87</i>
<i>k(a)ltı</i>	<i>A. Y. 52,16, 14 ; U. II. 25, 26</i>
<i>y(a)ltrık</i>	<i>A. Y. 116, 630, 19</i>
.....

<i>b(e)lgü</i>	<i>A. Y. 110, 627, 11</i>
<i>b(e)lgürti</i>	<i>A. Y. 118, 632, 1; Kal. 60, LXVII</i>
<i>k(e)ltiler</i>	<i>U. IVA, 248; U. IVD, 68</i>
<i>t(e)limçi</i>	<i>U. II, 19, 9</i>
.....	

3. Kökteki geniş-düz vokaller kendilerinden sonra, *ñ* veya *n* sesi geldiği taktirde yazılmayabilirler.

ÖRNEKLER :

<i>s(a)ñsar</i>	<i><Skr. samsāra, U. Söz.</i>
<i>m(e)ñe</i>	<i>U. II, 79, 59, Kal. 53, LV</i>
<i>t(e)ñri</i>	<i>A. Y. 26, 3, 4; U. IVA, 210; U. IVB, 12; U. IVC, 19, U. IVD, 193</i>
<i>t(e)ñilmek</i>	<i>U. Söz. 87</i>
.....	

<i>d(a)ntipali</i>	<i><Skr. dantipāla, U. IVEC' I</i>
<i>s(a)nmatın</i>	<i>U. IVC, 194</i>
<i>k(e)ntü</i>	<i>A. Y. 38, 9; U. IVA, 21</i>
<i>s(e)n</i>	<i>A. Y. 36, 18, 14; U. IVA, 57; U. IVC, 1; U. IVD, 115</i>
.....	

4. Kökteki geniş-düz vokaller, kendilerinden sonra *m* sesi geldiği taktirde yazılmayabilirler.

ÖRNEKLER :

<i>ç(a)mbudvip</i>	<i><Skr. sambudvipa, U. Söz. 47</i>
<i>k(a)mag</i>	<i><Ph. hamag, U. Söz. 139</i>
<i>ş(a)mnanç</i>	<i><Sogd ş'mn'nçh, U. II</i>
<i>k(a)mçı</i>	<i>U. Söz. 139</i>
<i>t(a)mga</i>	<i>U. Söz. 187</i>
<i>t(a)mır</i>	<i>U. Söz. 187</i>
<i>k(e)mi</i>	<i>Ka. 28, XVII</i>
<i>t(e)mir</i>	<i>Kal. 39, XXXIII</i>
.....	

5. Kökteki, geniş-düz vokaller, kendilerinden sonra *k* sesi geldiği taktirde, yazılmayabilirler.

ÖRNEKLER :

ç(a)kşapat	<Skr. siksapada, U. Söz. 45
s(a)kıntı	Kal. 57, LXII
b(e)k	A. Y. 42, 11, 24, A, Y. 50, 15, 14
m(e)kintrasini	<Skr. Mahandrasana U. II., 21, 9
p(e)k	U. II, 80, 61
ş(e)ker	U. Söz. 167
t(e)k	A. Y. 28' 4' 20

6. Kökteki. geniş-düz vokaller, kendilerinden sonra *v* sesi geldiği takdirde, yazılmayabilirler.

ÖRNEKLER :

s(a)vl(i)g	Kal. 53, LV
t(a)varıg	U. II. 77, 24
y(a)vlak	U. IVA, 187; U. IVC, 159; Kal. 37, XXIX
s(e)vmez	Kal. 37, 29
t(e)vri	U. IVD, 139
t(e)vlemek	U. Söz. 182

7. Kökteki *a*, kendisinden sonra *h* sesi geldiği takdirde, yazılmayabilir. (Yalnız yabancı asıllı kelimelerde)

ÖRNEKLER :

m(a)haraç	<Skr. mahāraja, U. II. 41, 15
m(a)hasiravik	<Skr. mahāsravāka, U. II, 79, 49
m(a)hakalp	<Skr. mahākālpa, U. Söz. 103
m(a)hayana	<Skr. mahāyāna, U. Söz. 103
z(a)hari(y)a	U. Söz. 239

8. Bazı eklerde (çoğun kahn), dar-düz vokaller, umumiyetle gösterilmezler.

ÖRNEKLER :

a. ada-l(i)g	Kal. 34, 26
at-l(i)g	A. Y. 24, 2, 8; U. IV A 48, U. IVB, 47; U. IVC, 41

<i>kan-l(i)g</i>	<i>U. IVC, 52</i>
<i>kutl-l(i)g</i>	<i>U. IVD, 96</i>
<i>san-l(i)g</i>	<i>U. IVA, 112</i>
<i>tın-l(i)g</i>	<i>U. II, 4, 5 ; U. IVA, 279 ; U. IVB, 4 ; U. IVD, 142</i>

.....

b. <i>inag-s(i)z</i>	<i>U. II, 4, 7</i>
<i>umug-s(i)z (!)</i>	<i>U. II, 4, 7</i>
c. <i>yılı-m(i)z</i>	<i>A. Y.</i>
<i>yaş-v-m(i)z</i>	<i>A. Y.</i>
d. <i>sakın-t(i)m</i>	<i>U. II. 5</i>
<i>ıgla-d(i)m</i>	<i>Kal. 20, VI</i>
e. <i>er-tim(i)z</i>	<i>Kal. 22, 7</i>
f. <i>ayıt-(i)ñ</i>	<i>Kal. 65, LXXIV</i>

.....

9. -p gerundium ekinden önceki, düz vokaller gösterilmeyebilir.

ÖRNEKLER :

<i>al(i)p</i>	<i>Kal. 53 LV</i>
<i>butat(i)p</i>	<i>Kal. 17, XX</i>
<i>yat(i)p</i>	<i>Kal. 29, XIX</i>
<i>etl(e)p</i>	<i>Kal. 40, XXXV</i>
<i>til(e)p</i>	<i>Kal. 62, LIX</i>

.....

10. İki heceli kelimelerde, veya genişletilmiş kelime tabanlarında, ikinci hecedeki düz vokaller, gösterilmeyebilirler :

<i>al(a)ñudı</i>	<i>Kal. 41, XXXVIII</i>
<i>ap(a)smar</i>	<i><Skr. apasmāra, U. Söz. 12</i>
<i>bar(a)m</i>	<i><Skr. param. U. Söz. 24</i>
<i>ın(a)nçları</i>	<i>Kal. 22, VIII</i>
<i>k(a)tp(a)l</i>	<i><Skr. katphala, U. Söz. 93</i>
<i>kulk(a)k</i>	<i>U. II. 69, 4</i>
<i>ag(i)r</i>	<i>U. II. 85, 26</i>
<i>as(i)g</i>	<i>Kal. 31, XXI</i>
<i>er(i)ngek</i>	<i>U. Söz. 18</i>
<i>keg(i)d</i>	<i>U. Söz. 79</i>

iş(i)t(t)ürüşmek U. Söz. 73

.....

11. *yı, yi, ıy, iy, ıyl, iyi* ses guruplarından birini taşıyan bir kelimedede; "kısaltma"ya, baş vurulabilir. Yani, kelime başında, olmamak şartı ile, *y, ı, i*, sesleri biri-birinin aynı işaretlerle gösterildiklerinden, bu işaretlerden biri yazılmayabilir.

a. <i>ay(ı)g</i>	U. Söz. 6
<i>ku(y)ıça</i>	A. Y. 98, 621, 19
<i>koy(ı)n</i>	A. Y. 58, 19, 9' U. II. 80, 60
<i>di(y)an</i>	<Skr. <i>dhyāna</i> , A. Y. 84, 614, 19
<i>sı(y)ukın</i>	Kal. 52, LIV
<i>y(ı)lan</i>	U. Söz. 2333
<i>i(y)in</i>	A. Y. 62, 21, 6
<i>ki(y)in</i>	U. II. 5, 12, U. II, 21, 18
<i>y(i)me</i>	A. Y. 74, 609, 17, U. II, 4, 3, U. IVA, 5, Kal. 58, LXIII
<i>si(y)ik</i>	U. Söz. 155
<i>y(i)ti</i>	U. II, 78, 30
<i>y(i)yü</i>	U. IVA, 5

b. <i>atay-ku(y)a-m</i>	A. Y. 130, 641, 5
<i>yaguk-ku(y)a</i>	U. IVA, 279
<i>az-ku(y)a</i>	A. Y. 128, 640, 11
<i>birle-ki(y)e</i>	A. Y. 96, 622, 2
<i>körkle-ki(y)e</i>	A. Y. 108, 626, 3
<i>kün-ki(y)e-m</i>	A. Y. 108, 626, 7

c. <i>bol-ay(ı)n</i>	U. II, 5, 13
<i>yat-ay(ı)n</i>	Kal, 30, XIX
<i>kir-ey-(i)n</i>	Kal. 27, 15
<i>til-'ey(i)n</i>	U. II. 5, 12

D geleneği için yukarıda verdiğimiz örnekler dışında, herhangi bir sebeple düz vokalleri yazılmamış birkaç kelime daha bulunmaktadır. Bunların azlığı tesbit ettiğimiz kuralların doğruluğuna tanık sayılabilir : *ç(a)ştani*, U. Söz, 48, *k(a)pra*, U. Söz. 92, *n(i)goşak*, U. Söz. 108, *p(a)d-*

vaht(a)g, U. Söz. 124, *p(a)dak*, U. Söz. 124, *p(a)t(a)r*, U. Söz. 125, *k(a)tunmak*, U. Söz. 134, *r(a)tnak(a)r*, U. Söz. 147, *s(a)tır*, U. Söz. 161, *k(i)şinin*, U. II. 76, 2, *v(a)jir*, A. Y. 108, 626, 22, *öldürmişk(e)n*, A. Y. 36, 8, II

E

İlk metinlerden itibaren, arap harfli metinlere kadar uzanan, bir imlâ geleneği daha vardır ki, kronoloji ve süre bakımından daha önce anmamız gerekirken, Türkolojinin münakaşalı bir konusuna dokunduğundan sona almayı tercih ettik. Köktürk, Uygur, Mani, Arap alfabeleri ile yazılmış metinlerde, bir ve aynı belge içinde, bir ve aynı incedüz kelimenin kök vokali, bazan i, bazan e ile gösterilmektedir. Bu karışıklık, Thomsen, (*İnscription de l'Orkhon Dechiffrées, Helsingfors, 1896, s. 15*)ten başlayarak, eskilerden yenilere doğru, birçok metinler için, birçok türkolog tarafından, kapalı bir e ye (é) atfedilmiş ancak, ilk bakışta ve bir çırpıda verilen bu hüküm, metin neşirlerinde suistimale uğratıldığı halde, ikna edici bir surette tanıklanamamıştır. *Atebetü'l Hakayık'ın* 1951 deki son yayımında, *Prof, Dr. Rahmeti Arat*, eserin notlar kısmında (s. 118-120) kökte e-i karışıklığını ele alarak, yazıcılarca, e “şive”sine i, veya i “şive”sine e “şive”si özelliklerinin sokulmasının mümkün olduğunu, bu gibi farkların müstensihlere ait olması gerektiğini ileri sürüyor ve bazan e bazan i ile yazılmış kelimelerin bir listesini veriyor. e-i meselesindeki bu iki ayrı görüşün de metin incelemelerinde, göz önüne alınması fikrindeyiz. Bununla beraber, yazıcıların kapalı e yi ifade etmek için, özel bir işarete sahip olmadıkları zaman -çünkü sahip oldukları da olmuştur- bu gibi karışıklıkların zaruri olarak doğduğunu ve bunun bir gelenek teşkil ettiğini tanıklayacak durumdayız. Şimdilik şukadarını söyleyelim ki, iki şekilde yazılan kelimelerin, hakikaten “şive” karışmasından ileri gelen, birkaçı müstesna, hepsi kapalı e li olduğu açıkça bilinen kelimelere uymaktadırlar. Ayrıca, kapalı e yanında, daima, palatalisation için en uygun konsonlar bulunmakta olup, bu konsonlar umumiyetle -bu çeşit iki imlâli kelimelerin köklerinde de vardır.³ Şu halde, e-i karışıklığı görülen bir metinde, kapalı e den doğan farklı yazılışlarla, “şive” karıştırılmasından ileri gelenleri, biri-birinden ayırt etmek için, oldukça kullanışlı bir yola da sahibiz demektir. Eldeki örneklerde, kapalı e nin daima aynı konsonlarla yan-yana bulunması, bu vokalin ilk metinlerimizde ve bütün “şive” ve “lehçe”lerde mevcut bulunmasına rağmen, aslı değil, bahsedilen kon-

³ Kapalı e, Türk Dili Belletini, seri III, sayı 6-7, s. 487. 497 de, Ahmet Cevat Emre tarafından “türkçede bulanık e(è) fonemi” adlı yazıda incelenmiştir.

sonların tesiri ile gelişmiş ($e > é$) ikinci dereceden bir vokal olduğu anlaşılıyor. İmdi, bu konsonların, hangi şartlarda $e > é$ ye yol açtığı kesin olarak bilinirse, yani $é$ nin teşekkülüne ait fonetik esaslar bilinirse, aynı şartlara uyan iki imlâlı kelimelerin kapalı e li, uymayanların “şive” karışmasından ileri gelmiş i ve e li kelimeler olması gerekir. Bu şartların nelerden ibaret bulunduğunu, ileride, başka bir yazımızda inceleyeceğiz.

II

GELENEKLERE DAYANARAK ORHON YAZITLARINDA BİRKAÇ AÇIKLAMA

A

I. 1, 25, K, C 6-1, 24, B, Ş 4 ve 1, 27, K, C9-1, 26, B, Ş 7

*edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş, bir kişi yañılsar
oguşı budunu bişükiñe tegi kıd maz ermiş*

Bu ibare hakkında, en sonuncusu *Julius Németh*'in (*Festschrift Friedrich Giese. Die Welt des Islams, Sonderband, Berlin, 1941, C I, sayı I, s. 53,-61*) ki de dahil olmak üzere, muhtelif izahlar yapılmıştır.⁴

Németh, o zamana kadar yapılan izah denemelerini inceleyerek iyi ve kötü taraflarını belirttikten sonra, kendi görüşünü açıklıyor ve ibareyi : “Onlar (Çinliler) iyi ve akıllı kişileri, iyi ve yiğit kişileri başka yere göçmeğe sevketmekten sakındılar. Hatta, bir kimse onlara karşı muhalefet gösterse de onu ve ondan olanları, soyuna-sopuna-haddi zatında Çinde ve İç Asyadaki göçebelerde mutad olduğu veçhile-kayınlarına (yahut eniştelere) varıncaya kadar itlâf etmediler. Çin, bu gibi kötü bilgiler ve böyle aldatıcı muamelelerle, Türkleri şaşırtdı. Onların (Çinlilerin) tatlı sözleri ve yumuşak malları ile bağlanarak, ey Türk

⁴ Bunlar tarih sırası ile : Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I. cüz, St. Petersburg, 1894, 3. cüz, 1895 (yeni seri), 1897; Thomsen, *Inschrift de l'Orkhon déchiffrée*, Helsingfors, 1896, (Mém. de la Soc. Finno-Ougr. V); Bang, *Über die köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kültegin Denkmals*, Leipzig, 1896; Radloff, *Melioranskiy, Drevne-Tyurskiye Pamyatniki v Koşo-Tsaydame* (Sbornik Trudoy Orhonskoy Ekspeditsii, IV, St. Petersburg, 1897); Bang, *Zu den köktürkischen Inschriften* (T. P., IX, 1898, 117, v, dd.) H. Vambéry, *Noten zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors 1899 (MSFOU. XII); *Melioranskiy, Pamyatnik v cest "Kül" tegina St. Petersburg 1899*; Thomsen, *Samlede Afhandlinger III*, Köbenhavn og Kristiania, 1922; Schaefer, *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei*, (ZDMG, LXXVIII, 1924, 121, v. DD.); Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul, 1936, II 1939.

milleti, siz, çoğunuz mahvoldunuz” şeklinde terceme ediyor. Bu izah umumi hatları itibarı ile, şimdiye kadar yapılanların en iyisidir. Ancak:

1. Yoritmaz ermiş’e kadarki ilk kısımda, ifâde fazla genişletilmiştir: Metinde, bu ibareye doğrudan-doğruya dahil üçüncü şahıs zamiri yoktur. “başka yere” kelime gurubu yerinde, fakat fazladır. “göçmeğe sevketmekten sakındılar” yoritmaz ermiş’in -yoritmak fiilinin en çok kullanılan bir anlamına dayanan- oldukça serbest bir tercemesini teşkil etmektedir.

2. Yoritmaz ermiş’ten sonraki ikinci kısımda, “hatta”, “onlara karşı”, “onu ve ondan olanları” ihtiyaç hissedilen bununla beraber, kendilerini asıl metinde karşılayacak kelimeler olmadığından, tercemede, ancak parantez içinde gösterebileceğimiz ilâvelerdir. Şu şartla ki, bu ilâvelere, mana gelişinden değil, gramatikal bazı ip uçlarından varılabilmiş olsun. Bu taktirde, bu ip uçlarının neler olduğunun açıklanması gerekeceği tabiidir. Çevirmede, soyuna-sopuna-kayınlarına (yahut eniştelere), *kud-* fiiline datifle bağlanmış bulunuyor. Halbuki, metinde, ancak üçüncü kelime olan *bişük* datif ekine sahiptir. Binaenaleyh, aynı ekin diğer iki kelimeye teşmili için -evvelki bütün izah denemelerinde, bu husus ihmâl edildiğine göre- bir sebep bulmak lâzımdı. Nihayet, *bişük* kelimesinin, *böşük* ile karşılaştırılarak, ikincisi ile bir ve aynı anlamda kullanılması, bu iki kelime arasında, mantıklı olabilecek, biricik fonetik değişiminin, *bişük* > *beşük* > *böşük* - daha uzun bir süre içinde *bedük* > *böyük* > *büyük*’te olduğu gibi- *böşük* görünümüne kadar geçen zaman içinde, köktürkçe ile uygurca arasında, bu çeşitten başka örnekler bulunarak, tanıklanması ile mümkün olabilir. Halbuki, böyle birşey yapılmamıştır. Belki, Németh’in en kuvvetli görünen, “*oguş-budun*” da karşı “*böşük*”ün kullanıldığına dair, *Gabain. Müller, Uigurika IV ve Bang, Gabain, Rachmati, Sekiz Yükmeğ*’ten aldığı belgesinde, bu fonetik intikal zaafından başka bir de semantik zaaf vardır.⁵ Birçok kişinin ilgili bulunduğu bir olaydan bahsedilirken: “en büyüğünden en küçüğüne kadar”, “kundaktakine kadar” “emziktekine kadar”, “memedekine kadar”, “kucaktakine kadar”, “beşiktekinine kadar” vb. deyimlerini kullanmak bugün dahi yaygındır. Buna karşı “kaynına kadar”, “eniştesine kadar” gibi bir deyim kullanıldığını bilmiyoruz. Şayet var idi ise, gösterilmesi gerekirdi.

⁵ Kaldı ki *böşük* ün kullanılma şekli: *tüngür-böşük*, Kal. 59, LXIV *adaş-böşük* U. IVD 55 *bağır-böşük*, TT VI 308 *hendyadyoin*lerinde bile, biri-birinden farklı anlamlar göstermektedir.

1, 25, K, C5-6, 1, 24, B, Ş4-5'in daha açık bir izahı için, Németh tercemesinde, iki ayrı kısımda gösterdiğimiz, noksan ve fazlalıklardan, olduğu gibi bırakılması gerekenleri ile, tarafımızdan yapılacak eklemeleri ilgilendirir, bazı açıklamalarda bulunacak ve tanıklar vereceğiz.

a. Köktürk metinlerinde, cümleyi derli-toplu bir şekle sokabilmek ve ifadeyi kolaylaştırmak amacı ile gramatikal bazı kısaltmalara başvurulur :

kapgan eltiriş kagan eliñe kılıntı 1, 129 Ongın, Ön, IV

(kapgan [kagan] eltiriş kagan eliñe kılıntı)

türk budunu yeme bulgak ol temiş, oguzı yeme tarkınç ol 1, 109, T, D 21

(türk budunu yeme bulgak ok ol temiş [türk] oguzı yeme tarkınç ol [temiş])

yaşıl kaya yaylagım kızıl kaya kışlagım ol, II, 86, Irk Bitig, LXXV-III

(yaşıl kaya yaylagım [ol] kızıl kaya kışlagım ol)

türk budun öñre kün togsıkıña, kisre kün batsıkıña tegi, beriye tabgaçka, yırya yışka tegi . . . I, 129, Ongın, ön. II.

(türk budun öñre kün togsıkıña [tegi], kisre kün batsıkına tegi, beriye tabgaçka [tegi], yırya yışka tegi . . .)

altun yışığ yolsuzun aşdım ertiş öğüzüg keçigsizin keçdimiz, I, 113, T, Ş 35

(altun yışığ yolsuzun aşdım[ız] ertiş öğüzüg keçigsizin keçdimiz)

sogdak tabgaçka seleñede bay balık yapıtı birtim, I, 188, Şine Usu, D 5

(sogdak [ka] tabgaçka seleñede bay balık yapıtı birtim)

bilmedük üçün yablakıñın üçün eçim kagan uça bardı I, 41, K, D 23

(bilmedük [üñün] üçün yablakınıñ üçün eçim kagan uça bardı)

bökli çöl(l)ig el kelipen I, 31, K, D 4

(bökli[g] çöl(l)ig el kelipen)

begli budunlğ yoñaşurtukın üçün I, 33, K, D 6

(begli[g] budunlğ yoñaşurtukın üçün)

yaraklıg kantın kelip yaña eletdi, süñüglüg kantın kelipen süre eletdi I, 41, K, D 24

(yaraklıg kantın kelip [en] yaña eletdi, süñüglüg kantın kelipen süre eletdi)

.....

b. *yori-*, *yori-t-*

Németh, *yori-*, *yorit-* hakkında izahata lüzum görmüyor. Halbuki bu fiilin, muhtelif kullanılış yerleri ve anlamları vardır. Fiil, Köktürk yazıtlarında, birçok yerlerde ve çeşitli çekimlerde bulunuyor. *yori-* fiilinin bütün bu şekilleri, buldukları cümleler içinde incelendikleri taktirde, şu sonuç elde edilir :

yori- “yürümek”

yaş ot körüpen yoriyu barıpan ölümde... ozmuş (II, 77, *Irk Bitig*, 26), *kuş oğlu uça aztı kiyik oğlu yügürü aztı kişi oğlu yoriyu aztı* (II, 76 *Irk Bitig*, 20, 21), *yagın başı yoriyu kelti* (I, 170, *Şine Usı*, D 6) *boz bolıt yorıdı, budun öze yagdı, kara bulıt yorıdı, kamag öze yagdı* (II, 86, 87, *Irk Bitig*, 81)

yori- “var olmak, devam etmek, sürüp gitmek, hayatını devam ettirmek, tutunmak, onmak, felâh bulmak, davranmak (u-/yori-) (?)”
azkıña türk (budun) yoriyur ermiş (I, 103, T, C9, 10) *iltiriş kagan bilge toñukuk kazgantuk üçün kapgan kagan türk sir budun yorıduk* (I, 121, T, Ş, 61) *türk sir budun yerinte idi yorımazun, usar idi yok kısalım* (I, 105, T, C 11), *kiyik oğlu men otsuz subsuz uyun neçük yoriyın tir* (II, 84, 85, *Irk Bitig* 69)

yori- “askerî harekâta bulunmak, sefer etmek, askerî harekete geçmek”

... *sü yori-*, *sü yorıdı* (I, 164, *Şine Usı*, Ş 6), *sekizinç ay bir yañıka sü yoriyın tidim* (I, 171, *Şine Usı*, D 5), *[toku]z [ya] ñı[ka] sü yori (t)dım* (I, 173, *Sine Usı*, D. 11), *sü yorıp* (169, B, CD), *öñdün kagangaru sü yorılım* (I, 111, T Ş, 29)

... *udu yori-*, *ben seleñe keçe udu yorıdım* (I, 169, *Şine Usı*, D 4)

... *utru yori-*, *ben utru yorıdım* (I, 174, *Şine Usı*, C3)

... *tapa yori-*, *bars yılka çik tapa yorıdım* (I, 171, *Şine Usı*, D7)

... *toga yori-*, *toga yorıp kırkız budunug u(d)da basdım* (147, K, D 35)

... *yana yori-*, *yana yorıp* (I, 47, K, D 40)

... *keçe yori-*, ...*aşa yori-*, *türgiş tapa altun yıştıg aş a [er]tiş ögüzüg keçe yori(dım)* (I, 63, B, D 27)

... *kodı yori-*, *seleñe kodı yorıpan* (I, 67, B, D 37)

... *ilgerü yori-*, *ilgerü yorıdım* (I, 171, *Şine Usı*, D 8)

taşra yori- “isyan etmek, birlikten ayrılmak”

taşra yoriyur tiyin kü eşidip ... (I, 35, K, D 12)

yori- devam bildiren yardımcı fiil”

ölümte ozmuş sebinü yorıyur (II, 86, Irk Bitig, 75), udıgımag od-guru, yatıglıg turguru yorıyur men antag küçlüg men (II, 78, Irk Bitig, 31, 32), ölümte ozupan ögire sebinü yorıyur (II, 86, Irk Bitig, 75), kop toru ölü yorıyur ertig (I, 27, K, C 9)

yorı- fiilinin ikinci anlamı, bizim ibareimizdeki, faktitif şekilli, yoritmaz'a uygundur. Németh, "*kıd maz ermiş*"in menfi anlamına ve iki cümlelerin de aynı tarzda bitmesine dayanarak, bunları paralel telâkki etmiş, bu sebeple "*yoritmaz ermiş*"i de menfi anlamda almayı doğru bulmuştur. (tabii *yorit-* "göç ettirmek" kabul edildiğini hatırlatmamız gerekir). Halbuki, yukarıda görüldüğü üzere *yorit-* için "göç ettirmek" gibi bir karşılık yoktur. Böyle bir tasavvur, ancak "*yorı-*nın" üçüncü anlamını genişletmek ve tefsire tabi tutmak sureti ile mümkün olabilir. Buna karşı, ikinci anlam gayet açık ve cümlelerin paralelliği göz önüne alınmasa bile, tek başına ifadeyi aydınlayabilecek kuvvettedir. Türk milletini şaşırtabilecek şey, Çinlilerin bilge ve yiğit kimseleri göç ettirmekten sakınmaları değil, birçok maddi fedakârlıklar bahasına, yakına çektiği kabilelerin en seçkin mensupları olan bunları yok etmek istemesi olabilir. Büyük kütleyle yumuşak, o kütlelerin içinde sivrilmiş değerli kimselere kıyasıyla muamele etmek, daha mantıklı bir aldatma ve korkutma siyasetidir. Bu düşüncemizi, haklı gösterecek yerler, metinde mevcuttur: *bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı, türük budun ölüreyin urugsıratayın tir ermiş (I, 35, K, D, 10), türük kara kamag budun ança temiş : illig budun ertim ilim amtı kanı? kemke ilig kazanur men? tir ermiş, kaganlıg budun ertim kaganım kanı? ne kaganka işig küçüg birür men ? tir ermiş (I, 33, K, D 9) (Bu ibarede sadece halk tabakasından bahsedilmesi dikkate değer), nihayet, türk sir budun yerinte idi yorımazun, usar idi yok kısıalım (I, 105, T, C, 11)*

c. Németh, *yañıl-* fiili üzerinde de durmuyor. Halbuki, bu fiilde, ilgi çekici bir semantik gelişme bahis konusudur ve ilk bakışta verilen, "muhalefet etmek, sadakatsiz olmak" anlamları, aslına uygun düşmekle beraber, sezgiye dayanmaktadır. Eldeki metinlerde, bu fiil, *yazın-*, *az-*, *adırl-* fiilleri ile birlikte geçmektedir. (msl. *biziñe yañıltukın yazın-tukın üçün kaganı ölti I, 38, B, D, 16, eltiriş bilge kaganka adırlımaduk yañılmaduk teñri bilge kaganta adırlımalım azmalım I, 131, Ongın. sağ, II) şu halde, yañıl-, yaz-, az-, adırl-* yakın anlamlarda kullanılmış olmalıdır. *az-* "yoldan çıkmak, azmak,, (D. Dizin, 56), *yaz-* "şaşmak, yanılmak, çözmek", (D. Dizin 765), *yan-* "dönmek, döndürmek" (D. Dizin, 740) (*kırkıztı yantımız I, 111, T, Ş 29*), *azıg* "hata, yanlış"(U. Söz.

20), yazuk “günah, kabahat, hata” (U. Söz. 227), Bu fiillerin müşterek anlamları “muayyen bir şeyden dönmek, ayrılmak” mefhumu etrafında toplanmıştır. O halde, *yan-ı-g~yan(i)g-i~yangıl~yañıl-* sırası ile, “geri dönmek, yüz çevirmek, ayrılmak” anlamlarının nasıl doğduğu anlaşılmalıdır sanırım. Böyle olunca *yerçi yer yañılıp boguzlantı* (I, 109, T, Ş 26) daki *yañıl-* ile diğerleri arasındaki zahiri aykırılık ta ortadan kalkar.

yañıl- ve *yorı-* fiillerinin incelenmesi. *taşra yorı-*, *taşık-*, *içik-* deyimlerini de aydınlatmış oluyor. Buna göre bu deyimler : “isyan etmek”, “birlikten ayrılmak”, “birliğe katılmak” anlamlarına gelmelidirler. Bu tesbitlerin, Köktürk İmparatorluğu’nun yapısı hakkında bize fikir veren kaynak ve araştırmalara uygun düşmesi bakımından önemi büyüktür. ⁶

Şöyle ki : (*kagan*) kabileleri (*urug, bod, budun*) tanzim eder. Yani, konup-göçecekleri yerleri tayin eder. (*kadırkan yışığ aşa budunug anta konturtumuz, ança itdimiz. I, 39, K, D 21, tölis tarduş budunug anta itmiş, I, 35, K, D, 4*) ve onlardan, merkezde (*ordu, il örgini, il ebi*) daimî surette, bağlılık haberi (*arkış-tirkiş, sab-ötüg, yalabaç*) bekler. (*yegirmi yaşıma basmıl ıduk(k)ut oguşum budun erti, arkış ıdmaz tiyin süledim. I, 61, B, D, 25, yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin . . . I, 67, B, D 39*) Bir kabilenin (*urug, bod, budun*), (*kagan*)’ın bilgisi dışında, başka yere gitmesi veya elçi göndermekten kaçması, birlikten ayrılmak, dolayısı ile isyan demektir. (*otuz artukı dört yaşıma oguz tezip tabgaçka kirti. I, 67, B, D 38, türgiş kaganı taşıkmuş tidi, on ok budunu kalısız taşıkmuş I, 111, T, Ş 30, türgiş kagan türüküm budunum erti. (bilmedükün) üçün biziñe yañıltukın yazıntukın üçün kaganı ölti I, 38, B, D 16, üç karluk yablak sakınıp teze bardı kurıya on ok(k)a kirti I, 166, Şine Usu Ş 11*) Bu taktirde (*kagan*), (*udu veya tapa yorır*) ve onları yeniden (*içgirir*). (*içikigme içikdi budun boltı I, 67, B, D 37, kara türgiş budun kop içikdi I, 47, K, D 38, arkış ıdmaz tiyin süledim . . . içgirtim I, 60, B, D 25*). Zayıf anlarda, kabileler, kendilerini yavaş-yavaş yalnız başlarına hareket etmeğe mezun hissederler (*türük budun yeme bulgak ol, oguzı yeme*

⁶ B. Y. Vladimirtsov *Mogolların İçtimai Teşkilâtı* (trc. Abdülkadir İnan, Ankara 1944) W. Barthold *Histoire des Turcs d’Asie Centrale* Paris, 1945, A. Von Gabain *Überblick über die Geschichte der Köktürken* (trc. Köktürklerin tarihine bir bakış *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, CII. sayı, 5, s. 685-695, Saadet Çağatay, 1944), hatta Babur Şah, *Vekayi trc. R. Rahmeti Arat, C. I, 1943, C. II. 1946*).

tarkınç ol I, 109, T, D 22) ve böylece, harice karşı tek bir idare altında görünen *confédération (sir budun)* dağılır. (*türk sir budun yerinte bod kalmadı I, 101, T, B 3-4*). Orta Asya Türk Siyasi Tarihi asırlar boyunca vukubulan bu çeşit birleşme ve dağılmaların tarihidir.

d.-ki, ki; -gi, -gi

Németh, *bişik* hakkında : “beşik anlamına gelmesi imkânsız olmakla beraber, pek az muhtemeldir,, diyor, ve “böyle olmasa idi *bişik-degisine tegi* gibi bir şeklin görülmesi beklenirdi” fikrini ileri sürüyor. Bu suretle, önce, *bişik* “beşik” münasebetini düşünmüş, fakat aradığı bazı morfolojik unsurların yokluğu karşısında, bu düşüncesinden vazgeçmiş olduğunu ihsas ediyor.

Nisbet eki *-ki, -ki* nin iyelik eki ile de kullanıldığına dair, bazı örneklerle tesadüf edilir. (*msl. benim-ki-si, evde-ki-si, sağda-ki-si*) ancak umumiyetle bunun aksi mevcuttur. Binaenaleyh, burada, zaten *-ki* den beklenen gramatikal ödevde, bir de *-si* ekini iştirak ettirmek yerine, “*bişikdekine*” şeklini düşünmek, daha uygundur. *-ki, -ki* nisbet ekinin, başka kullanışları olduğu gibi, belki lokatif eki fonksiyonunu da bünyesinde taşıyan -ve ihtimal birincisinin variantı olan- bir ikinci ekimiz mevcuttur : *-gi, -gi*

tabgaç-gi “tabgaçtaki, tabgaça bağlı, tabgaca mensup, tabgaçta olan” (*tabgaçgi begler tabgaç atın tutupan... I, 33, K, D 7*)

çöl-gi “çöldeki, çölden, çöle mensup, çöllü, çöle ait olan” (*çölgi az eri bultum I, 109, T, D 23*)

kan-gi “hana mensup, han soyundan, babası han olan” (*kangı ölmüş köñeki tonmuş, kangı nelük ölgey ol beglig ol II, Irk. Bitig. 88*)

iç-ki (muahhar) “içe ait, içe mensup, hükümdara yakın olan, içte bulunan, nedim(!)”

(*Vekayi terc. R. Rahmeti Arat, 1946, II, 1012*)

Nisbet eki için, *suv özeki, söki A. Gr. 64* örnekleri lokatif eki alma-yan şekiller olması bakımından dikkate değer. Zaman ve cihet bildiren kelimelerde, nisbet ekinden önce, lokatif eki kullanılmaması, kullanılmasından daha yaygındır : *yulki, yazki, küzki A. Gr 286' ayki A. Gr. 64, dünki, bugünkü, geceki, gündüzki, akşamki, sabahki J. D. 195, kinki, A. Y. 128, 639, 3, şimdiki, evvelki, önceki, ilkki, sonki, içer(i) ki dışar(ı)ki, yukar(ı)ki, karşıki J. D. 195, aşağıki, beriki, öteki, iler(i)ki... vb.*

e. Üzerinde durduğumuz ibareye, daha iyi girebilmek için, yazıtlardaki tamlamaların yapılarını da incelememiz gerekir. “*tabgaç budun sabı*” bir genetifsiz tamlamadır. Türkçedeki “*teyzem kızı, amcası oğlu*” “tamlamaları buna uygun birer örnek teşkil eder. Yazıtlardan şu paralelleri verebiliriz : *kagan inisi* (I, 139, *İhe Huşotü, DXXIV*), *küli çur özlüki* (I, 138, *İhe Huşotü, D, XV*), *iltiriş kagan eli* (I, 136, *İhe Huşotü, B, III*), *türk budun atı* (I, 129, *Ongın, Ön, III*), *türk sir budun yeri* (I, 101, *T, B, III*), *kañım kagan süsi* (I, 35, *K, D 12*) *eçüm apam törüsü* (I, 35, *K, D 13*) vb...

f. *edgü bilge kişi, edgü alp kişi, ańıg bilig*

bilmez bilig “cehalet” (I, 140, *İhe Huşotü, 28*), *bilig bilmez* “cahil” (I, 25, *K, C 7*) ve Prof. Dr. Rahmeti Arat’ın “Uygurlarda İstılahlara Dair” adlı makalesinde gösterilen (*Türkiyat Mecmuası, C. VII-VIII, s. 56-81, 1942*), *bilge bilig* “hikmet” *köñül bilig* “şuur”, *biligsiz bilig* “cehalet” *diyan sakınç* “istiğrak, tefekkür” vb. terimlerine kıyasla, *edgü bilge kişi* “hakim, bilge” (manevi), *edgü alp kişi* “cesur, yiğit, kahraman” (maddi), *ańıg bilig* “fesathık” anlamında kullanılmış deyimler olmalıdırlar.

g. *öl-*

Bu fiilin, ibare içinde, bugünkü anlamda kullanılmadığı açıktır. Burada, *öl-* daha ziyade “zayıat vermek, kırılmak” anlamındadır. Bu sebeple kelimeyi, türkçe “kırılmak”la karşılamak yerinde olur fikrindeyiz.

Şimdi a-g maddelerindeki verilere ve A imlâ geleneğine dayanarak, I, 25, *K, C 6-I, 24, B, Ş 4; 1, 27, K, C 9,-1, 26, BŞ 7* yi transkripsiyonunu yaptıktan sonra, gramere ait şekilleri ve kelimelerin kullanılış tarzlarını göz önüne almak sureti ile bugünkü dilimize şöyle çevirebiliriz :

tabgaç budun sabı süçig agısı yım(ı)şak ermiş, süçig sabın yım(ı)şak agın arıp ırak budunug ança yagutır ermiş, [ırak budun] yaguru kontukda kisre, [tabgaç budun] ańıg biligin anta öyür ermiş, edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş, bir kişi yañılsar oguşı [ña]-budunu [ña], bişük(g)iñe tegi kıdmaz ermiş, [tabgaç budun] süçig sabıña, yım(ı)şak agısıña arturup öküş türük budun öltüg

“Çin sözü tatlı, malı yumuşakmış, tatlı sözü ile, yumuşak malı ile ayartıp uzak halkı öyle yaklaştırmış, (uzak halk) yaklaşarak konduktan sonra, (Çin) fesathığını orada düşünürmüş; Bilge kişiyi, yiğit kişiyi ondurmaz, bir kişi yüz çevirse, soyuna-sopuna beşikte bulunanınadek

kıymazmış. (Çin'in) tatlı sözüne yumuşak malına aldanıp, Türk halkı, çok kırıldın!..”

2. Németh, 1, 25, KC6-1, 24, B, Ş4 ve 1, 27, K, C 9-1, 26, B, Ş 7 ye ait yazısında, *kıd-* münasebeti ile 1, 51, K, Ş 8 i mantıki ve hakikate çok yakın bir şekilde izah ediyor. Dayandığı transkripsiyon şudur :

kültigin ebig başlayu kıtımız “Kültigin'in evde halkı sevk ve idare etmesini kararlaştırdık.”

Bu izahta “*kıtımız*” ve “*eb*” müstesna, bütün unsurlar aşağı-yukarı yerinde kullanılmışlardır. İbareyi. A geleneğine ve gramatikal kısaltma kuralına göre transkribe edersek, (*kültigin*[ig] *ebig başlayu kı(d)tımız*) olur ki, araştırmacının “*kıtımız*”da aradığı d yerine t sesini bulması üzerine, *kıd-* ile *kıt-* arasında bir münasebet tesis edebilmek için, d nin, Türk dilindeki fonetik gelişimi hakkında verdiği bilgiye lüzum kalmaz (Zaten, ilk transkripsiyon *kıt-* değil, *kı-* kökünü göstermektedir. Binaenaleyh, *kı-* yerine *kıt-* 'nın hangi yetki ile alındığının açıklanması da gerekirdi)

ebig başlayu kıtımız “evi sevk ve idare etmeğe tayin ettik” izahı ilk olarak Meliyoranskiy tarafından ileri sürülmüş, Thomsen ve Németh tarafından, tasvib edilmiştir. Ancak, Németh “evi sevk ve idare etmek” mefhumunu “biraz tuhaf” buluyor. Meseleyi “*eb*”in çeşitli anlamlarını incelemek sureti ile ele alırsak, bunun okadar tuhaf olmadığı görülür :

a. *eb*

eb “*memleket, yurt*”

(*ebke tegdüküm uruş kılıp, 1, 130, Ongın, Sağ, 10, alp er og(u)lu süke barmış ebiñerü kelser 11, 687, Irk Bitig, 84, 85, anta ötrü türgiş karlukug tabarın alıp ebin yolup barmış, ebime tüşmiş 1, 177, Şine Usu, C 5, ebiñe süñüş kigürti 1, I, 138, İhe Huşotü, D 20*)

eb “*ev*”

(*siñar süsi ebig-barkıg yoluglı bardı 1, 65, B, D 32, ebin-barkın bozdum 1, 65, B, D 34*)

eb “*aile, hükümdar ailesi(?)*”

(*ebi on kün öñre ürküp barmış 1, 176, Sine Usu, C7, ebimin ersegünte yula költe ko(d)tum 1, 176, Şine Usu, C6*)

eb “*idare merkezi, hükümdar ailesinin bulunduğu yer,,*

(*basmlı yağıtıp ebimrü bardı, anı içgirmedim 1, 175, Sine Usu, C4, ben ebgerü tüşeyin tidi - katun yok bolmuş erti anı yoglatayın tedi I, III, T, Ş30, 31*)

el ebi “hükümet icra edilen yer, hükümdar ve ailesinin bulunduğu yer veya hükümdar ailesi,, (ihtimal eb 4 bunun kısaltılmış şeklidir.)

(orkun balıklıg beltirinte el örginin anta örgipen itittim, el ebin... 1, 199, şine Usu, C10, ordu örgin anta itittim, çit anta tokuttım 1, 173, Sine Usu, D9) D. Dizin, 440 ordu “hakanın oturduğu şehir,, olduğuna göre, ordu örgin üzerine hükümet merkezinin kurulduğu yığma tepe, el örgin “üzerine hükümdar sarayının kurulduğu yığma tepe” olmalıdır. *el örgin* ve *el ebi*’nin arka - arkaya gelmesi bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Bununla beraber (*Irk Bitig*, 11, 7311 de örgin ‘taht’ gibi bir anlamda kullanılmıştır. (*tensi men yarın kiçe altun örgin öze olurupan meñileyür men*) Fakat, örgi - fiiline dayanıldığı takdirde, fiili ör - fiiline bağlamak mümkündür. A. Von Gabain, *Überblick über die Geschichte der Köktürken*) adlı yazısında, *Alttürkische Grammatik*’te, örgin ‘taht’ kullandığı halde, örgin’i, “yüksek yer veya mahsus surette yükseltilmiş yer” olarak kaydediyor.

ulug eb ‘saray’ (ulug eb örtenmiş, katıña tegi kalmaduk II, *Irk Bitig*, 14)

edgü ebiñi kör - ‘iyi gün görmek, mes’ut yaşamak (?)’

(iltiriş kagan elinte karıp edgü ebiñi körti, ulug küli çur sekiz on yaşap yok bol[ı], 1. 137, *İhe Huşotü*, B3)

İbaremizde *ordu* ve *eb* kelimelerinin her ikisi de bulunduğundan, *eb* in *el ebi* olduğu kolaylıkla kabul edilebilir. Binaenaleyh, metindeki, *eb* kelimesi, içinde hükümdar ailesinin oturduğu, bina veya binaları göstermektedir. Burası, çitle çevrili, *ordu*’nun yani hükümet merkezinin, kurulduğu örgin “yığma tepe”nin tam ortasında ve tabii olarak en yüksek yerindedir. *eb*, *Şine Usu*, D9’a göre, belki de bir ikinci örgin üstündedir. Yine aynı yerdeki ifadeye dayanarak, *el* yahut *il ebi*’nin çevresinde, tıpkı, orduda olduğu gibi bir çit bulunduğunu tahmin edebiliriz. Barış zamanlarında, *ordu örgin*’in etrafında, muayyen bir nizam dahilinde, çadırların yer aldığı muhakkak ve bu açık ordugâhın sadece yaz aylarına münhasır bulunması tabiidir. Şu halde, harp dolayısı ile boşaltılmış *Ordu*’da, sadece Bilge Kagan’ın ailesi ile diğer büyüklerin aileleri ve hizmetlerine bakanlar kalmışlardır. Bunun için, Bilge Kagan, bir baskın

ihtimalini göz önüne alarak, bizzat kardeşini *eb'i* korumak üzere vazifelendiriyor. Kültigin, *eb'i* korumakla, hükümdar ailesini, hükümdar ailesini korumakla *eb'i*, *ordu'yu* korumakla her ikisini korumuş olduğundandır ki (*ebig başlayu kı(d)tımız*) ifadesinden sonra (*ordug birmedi*) denilebiliyor. Kültigin'in emrinde bulunan erlerin sayılarının azlığı, bu düşüncemizi doğrulamaktadır.

b. *keliñünüm*

Bu kelime hakkında, *Thomsen, Inscription de l'Orhon, s. 1 64, not 59* da yeter bilgiyi veriyor. Buna göre, *keliñünüm* <*kelin-gün-ü-m* <*kelin+kün-ü-m* olup -gün çokluk gösteren bir ektir. Bu ek hakkında, s. 165, not 62, s. 177, not 84, s. 184, not, 110da başka örnekler de kaydedilmiştir, maamafih, (*keliñün*) müstesna, diğerleri, bilhassa (*taygun*) üzerinde ayrıca durmak gerektiği kanaatindeyiz.

Gramatikal kısaltma ve A imlâ geleneğine dayanarak, ibareyi yukarıdaki açıklamalara kıyasla şöyle çevirebiliriz :

... *yazına oguzgaru sü taşkıdımız. kültigin [ig] ebig başlayu kı(d)tımız oguz yagı ordug basdı. kültigin ögsüz akın binip tokuz erin sançdı, ordug birmedi. ögüm katun ulayu, öglerim, ekelerim, keliñünüm, konçuyularım, bunça yeme tirig(g)i[ñiz] küñ boltaçı erti[giz], ölüg(g)i[ñiz] yurtta-yolda yatu-kaltaçı ertigiz.*

“... yazına, Oğuz'a doğru asker çıkardık. Kültigin'i, “hükümdar ailesi”ni idareye tayin ettik. Düşman Oğuz, merkezi bastı. Kültigin, Ögsüz Ak'ını binip dokuz eri ile (yahut dokuz erle) mızrakladı (veya okladı) merkezi vermedi. Anam hatundan başlayarak, (üvey) analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bu kadardan diri olanımız cariyeye olacaktınız, ölü olanımız, yurtta-yolda yata-kalacaktınız”

3, I, 27, K, C9-1, 26, B, Ş7

a. *anti(k)ga*

İbarede şimdiye kadar “ondan dolayı” diye çevrilen (*n t g ñ n için*) kelime gurubunu biz “ant” mefhumuna bağlamak istiyor ve (*n t g ñ n*) kelimesini *anti(k)gañın* şeklinde transkribe ediyoruz. (*anti(k)gañın için*) “antın olduğu için, anda'n olduğu için” hakkındaki görüşümüzü Köktürk ve Hazarlarda, hükümdarlığa getirme (daha sonraları “*han küterme*”) merasimine ait kayıtlar da takviye etmektedir⁷. Köktürk yazıtlarında (ant)la doğrudan-doğruya veya üstü örtülü olarak

⁷ Zeki Velidi Togan-Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 107, Hüseyin Namık Orkun-Türk Tarihi, C. I. s. 136).

ilgili kelime ve ibareler şunlardır : ... *antlıg adınıma, antsızıma edgü eşime adırıldım* (III, 72, *Begre, arka, C5*)... *eki şad inim kültigin birle sözleşdimiz, kañımız eçimiz kazanmış budun atı-küsi yok bolmazun tiyin, türk budun üçün tün udımadım, küntüz olurdım, inim kültigin birle eki şad birle ölü-yitü kazgantım* (1, 43K, D26, 27-1, 41, B, D21, 22)

ant'ın yaygınlığı ve kullanılma tarzları hakkında, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. IV, sayı, 4, s. 279-290, 1948* de "Eski Türklerde Ve Folklorunda Ant,, adlı yazısı ile Abdülkadir İnan değerli bir inceleme yapmıştır. Bu araştırmada (s. 286) *Kırgızcada kudanda <kuda + anda "dünür kardeş" deyiminin kullanıldığını ve bu deyimde (anda) kelimesinin yaşadığı gösteriliyor. Kelime Anadolu "kardeş" anlamında (ihtimal kifayetsiz tesbit) yaşamaktadır. (Söz Derleme Dergisi, C, 1, s. 101) Kaşgari'de (Divan Dizini s. 24-25) andgar- "yemin ettirmek, ant içirmek", antık- "ant içmek, yemin etmek" fiillerine rastlıyoruz. anda'yı, morfoloji bakımından, bu fiillerden ikincisine bağlamak mümkündür : ant~ant-ık~ant-ık-ga (krş. taş~taş-ık, göz~göz-ük- ve yori-ga <yorga, bil-ge) daha sonra, bu kelime, (assimilation, konson uyumu, teşkil ekleri g larının kaybolması yolları ile antıkga > andığa > andga > anda* şekline girmiş olmalıdır. Esasen, ant ve anda kelimelerinin her ikisi de isim olduklarından, ant'tan anda'yı türetmek, ancak -a isimden isim yapma eki kabul edildiğinde imkân dahiline girer ki böyle bir ekimiz yoktur⁸.

b. boşgur- trk. "kışkırtıcı bilgi vermek" anlamındaki "öğretmek,, -le karşılanabilir.

c. igid- fiili "beslemek, bakmak, ihtimam etmek, terbiye etmek" U. Söz. 65 anlamlarına dayanarak, yeni, "eğitmek" fiili ile karşılıyoruz.

⁸ Bazı eserlerde -Türk dilindeki fonetik değişmeler ve Türk dili morfoloji bilgisi göz önüne alınmadan- isimden isim yapan ekler arasında gösterilen, birkaç örnek, aslında, vokal gerundiumlu teşkillerden veya ek başlarındaki ğ, g leri kaybolmuş kelimelerden ibarettir. koşa, yavaşa, sıva vb... gibi. Bunlardan birincisi, koş- fiilinden vokal gerundiumla (koş-a~ko-ş). ikincisi yavaşı- fiiline -ğa ekinin getirilmesi, vurgusu en az olan sondan bir önceki hece vokalinin ve ekteki ğ nın kaybolması ile (yavaşı-ı-ga > yavaşa > yavaşa~yavaş, krş. yonçga > yonca, yinçge > ince), (Bu hususta yavaşa < frs. âvişe izahı atlı bir kavmin atla ilgili ödünçleme yapması düşünülmemeyeceğinden usulsüz olup kabule değer sayılamaz), üçüncüsü ise suv isminden yapılan suv-a- fiilinden türeme suva-g daki esas ekin (ğ nın) fonetik gelişmeye uyarak kaybolması sureti ile meydana gelmiştir (suv-a-ğ > suva > sıva~suv)

d. *-matın* gerundif olduğundan, trk. *-madan* la çevirdik.

e. *yir sayu* deyimini *yir+sa-*, (krş. *suv-sa-*, *içig-se-*, *barıg-sa-*, *er-se-*) gibi düşünüyoruz. *sa-* fiilinin, burada, özel bir anlamda kullanıldığı açıkça anlaşılıyor.

f. *alkıntığ-arılığ* türkçe “eridin-bittin” le karşılдық. *alkın-* “bitmek, tükenmek kaybolmak, mahvolmak” *U. söz. 8, Divan, Dizin, 20, ar-* “yorulmak, dermansız kalmak” *“Divan, Dizin 30 a* uygun düşüyor.

g. *anta kalmışı*, I nolu izahta geçen gramatikal kısaltma, örneklerine dayanarak *anta kalmışı[nta]* kabul ediyoruz. *-miş* partisip ekini trk. *-dik* ile karşılдық. Bu hususta *eçümüz apamız tutmuş yir sub (I, 39, K, D19-1, 38, B, D 16) şantuñ balık(k)ka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş (1, 107, T, D 18)* örnekleri vardır.

h. *kop-toru* açık olarak bir hendyadyoindir. Birinci kelime gerundium olduğundan (*tol-p gibi*) ikincisi de gerundium olmalı. *toru*'nun *tur-* “ayağa kalkmak, ayakta durmak”la bir ilgisi olamaz. *toru* “hepsi, mecmuu, yekûn, tamamı” *U. Söz. (u)* ile dir. *to-p*, *to-r-la-/to-p-la-*, *torba < to-r-ma* (faktitif *teg-*, *teg-i-r-* gibi), (*tobra méttathésis* olmalı) ya kıyasla, (o) ile olması gerekir. (*kop-toru*) çokluk, topluluk bildiriyor. Bunu dikkate alarak, “tamamen” le karşılдық.

i. *yorı-* devam bildiren yardımcı fiil.

... *ırak erser yablak ağı birür, yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş ... ol sabı alıp yaguru barıp öküş kişi öltüg ... türük budun ... antı(k)gañın için igidmiş kaganıñın sabın almatın [yaguk] yir sayu bardıg. kop anta alkıntığ-arılığ. [türük budun] anta kalmışı[nta] yir sayu kop-toru ölü yorıyur ertig.*

“...Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir deyip öyle öğretliyormuş ... O sözü dinleyip yakına doğru gidip, çok kişi kaybettin... Türk halkı!.. Anthın olduğu için (seni) eğiten hakanının sözünü dinlemeden (yakın) yer isteyerek gittin. Hep orada, eridin-bittin! (Türk halkı), orada kaldığında yer hasreti çekerek tamamen mahvoluyordun.”

4. Orhun yazıtlarında, “uyumak” ve “uyku” mefhumları ile ilgili, birkaç kelime bazı yerlerde geçmektedir. Ancak, bu kelimelerin, şimdiye kadar yapılan transkripsiyonlarının, Türk dili morfoloji esaslarına uymadığı hususu, dikkat gözünden kaçmıştır. *uyu-*, *uyan-* fiillerindeki semantik karışıklığa, böylece, uyumak mefhumuna bağlı diğer bazı kelimelerin morfolojik analizindeki güçlükler de eklenerek, *uyu-* fiili ve türemelerinin durumunu bir mes’ele halinde karşımıza çıkarıyor. *uyu-*,

uyan- konusu- bu kelimelerin her ikisi birden yazıtlarda görülmediğinden- şimdilik, incelememiz dışında kalmaktadır.

Elimizdeki malzeme, -izah edeceklerimiz hariç -şunlardan ibarettir : *udımadım* “uyumadım” (1, 72, BD, 22), *udısıkım* “uyuyasım” (1, 105, T, C 12 vb...), *u-nı* “uykuyu” (D 111, 247-23), *u-suz* “uykusuz” (D. 1, 122, 5) e dayanılarak D. Dizin s. 681 de, *u* “uyku” gösteriliyor. (Bu şekil Kutadgu Bilig’de de geçmektedir). *ud* “uyku” (D. Dizin, s. 683), (D. 1, 46-20, D. 1, 200-17 *ud-ı-n’a* dayanılarak), *udu* “uyku” (D. Dizin, S. 685) (D. 1, 39-12 *udu*, D 11. 193-4 *udun’a* dayanılarak), *udı-* “uyumak” (D. Dizin, 684), *udık-la-* “uyuklamak” (D. Dizin, 684), Anadolu doğu ağızlarında ve Azerbaycanda *yuğu* “uyku”, Kırgızlarda, *ukta-* “uyuklamak” şekilleri.

uk-ta- (krş. ün-de-) fiilinden elde edebileceğimiz, *uk* “uyku” ve Divandaki *ud* “uyku” yardımı ile diğer bütün kelimeleri izah etmek mümkündür. *ud* ve *uk* < *ug* şekilleri, fiilden yapılma isimler olmalıdırlar. (krş. *ki*-r-*, *ki*-gür~ki*-d*; *ö-d~ö-z* ve *yo*-g*, *yo*-k*) Buna göre, *u** “uyumak” ve buradan *u-d-ı* (krş. intensitiv *ko-~ko-p~ko-d-*, *to-d* > *toy~to-k~to-d-*). Şu halde, *udu*, *ud-* fiilinden vokal-gerundiumla türetilmiş bir isimdir (krş. *ko-d-ı*)

uyku < *uyıku* < *u-d-ı-ku* (krş. *kıl-ma-ku*, *kutkar-ku* A. Gr. 77, *at-ku* > *at-ki*, *yan-ku* > *yan-ki*)

yuğu < *uyğu* < *uyku*

udı-, *ud-ı-* (krş. *at-a-*, *köz-e-*) yollarını takibederek gelişmiş olsa gerek.

Divanda “uyku” karşılığı olarak gösterilen *u* okunuşunun hatalı olduğuna kaniiz. Çünkü, *udı-*, *udış-*, *udık-* vb. gibi uyumak mefhumu ile ilgili bütün kelimeler elif-ötre ile gösterildikleri halde, *unı* “uykuyu”, *usuz* “uykusuz” elif-ötre vav ile yazılmışlardır. Binaenaleyh, bunları, *uv-nı*, *uv-suz* okumamız gerekir. Böyle olunca, *uv* “uyku” < *ug* münasebetini tesis edebiliriz. (*g* > *v* için Divandaki şu örnekler: kalın yuvarlak vokallerden sonra ve kronoloji bakımından pek erken görünen fonetik değişiklikler olması dolayısı ile önemlidir : *ovun-* “oğunmak” Dizin, s. 446, *kov-* “koğmak” Dizin’ s. 350, *kova* “koğa” Dizin, s. 349) Kaşgari’nin *udu* münasebeti ile *udı-* fiilini de gösterdiği D. 1. 39-12 de: “elifle *d* arasındaki vav harfi bir ötre ve bir esre arasında bulunduğu için atılmıştır” kaydı, *uv* ve *udı-* kök vokalleri arasındaki fonetik farka dikkat ettiğini gösteriyor. Ashında, Türk dilinin canlı ağızlarındaki uzun vokaller, şayet bu vokaller yuvarlaksa, büyük bir ihtimalle diftonglardan ileri gelirler.

Burada da hadisenin aynı surette vukubulduğunu düşünebiliriz. Gerek, Kutadgu Bilig, gerek Divandaki *u* şeklinin zahiri mevcudiyeti, ancak bu yolla izah edilebilir. Maamafih Divandaki bu örneklerden çok önce, uzun vokal türemesinde rol oynayan bir başka fonetik hadisesi için (contraction) tek bir örneğimiz vardır: *ögüt-le > öt-le-* (1, 130, Ongın, sağ, II inime ogluma ança öiledim. kalyurup eltiriş kaganka adırılmağuk yañılmadıđ teñri bilge kaganta, adırılmalım, azmalım teyin ança öiledim)

Bu morfoloji incelemesinden sonra, A imlâ geleneğine dayanarak, yazıtlarda, şu transkripsiyon düzeltmelerini yapabiliriz :

kırkız budunug u(d)da basdım (1, 61, B, D 27)

kırkız budunug u(d)da basdımız (1, 47, K, D 35)

türgiş budunug u(d)da basdımız (1, 47, K, D 37)

kırkızug u(g)ka basdımız (1, 111, T, Ş 27)

Yukarıda, bas- fiilinin hem lokatif hem datif ile kullanıldığı görü- lüyor. Kazus eklerinin bazı hallerde, karışık olduğuna dair bir başka örnek: *olurtu(k)ka* (1, 37, K, D 36) -*olurtukda* (1, 36, B, D, 14)⁹

5. 1, 101, T, B 4 ve 1, 111, T, Ş 27

Bu iki ibare ile 1, 173, *Şine Usu*, D 10-11 de geçen bir kelime vardır ki, şimdiye kadar yapılan bütün transkripsiyonlarda *ı* ile gösterilmiş ve “ağaç, nebat” anlamlarında kullanılmıştır. *ı* ile ilgili diğer, belli- başlı kelimeler :

yış, gerek yalnız olarak, gerek has adlarda, *altun yış* (1, 47, K, D 36; 1, 107, T, D 20 vb...) *ötüken yış* (1, 173, *Şine Usu*, D,9, 1, 27, K, C 8 vb...) *çogay yış* (1, 25, K, C 6), *kadırkan yış* (1, 67, B, D 30, 1, 39, K, D 21). *kögmen yış* (1, 107, T, Ş 28)

ıgaç, *ıgaç tutunu agturtum* (1, 109, T, Ş 25), *çıntan ıgaç* (1, 71, B, C 12)

Ayrıca, Uygur metinlerinde *ı-tarığ* (A. Y. 70, 607, 12), *ı-ıgaç* (A. Y. 106, 625, 13) hendyadyoinlerinde görülen *ı* yı kaydetmek gerekir. *ı* nın tek başına, hiçbir metinde geçmemesi dikkate değer. *ıgaç* kelimesi, Türk dilinde, *ıgaç*, *ıgaç*, *ıgaş*, *ağaç*, *ağaş* şekillerinde kullanılır. Bu keli- melerden başka *ı* ile ilgili sayılan *ıbar* (1, 108, T, Ş 26) kelimesi hakkın- da, *Bang, Turcica*. 288-289 da izahatta bulunmuştur. Fakat, maalesef, bu tetkiki görmemiz mümkün olmadı. *yış* kelimesinin Köktürk yazıt- larındaki imlâsı ince okunmasını gerektirir. Bununla beraber kalın işa-

⁹ Bugün, türkçemizde bin- fiilinin at bin-, ata bin- te, hem nominatif hem datifle kullanılabilmesi gibi).

retle yazılmış şekli de vardır. Kelime, bugün, Altay Türkleri tarafından kalın olarak söylenilir. *Igaç* kelimesinin muhtelif şekillerindeki vokal uygunsuzluğunu ve buna benzer *ina-*, *irak*, *ilan*, *ıldız*, *şişman* kelimelerini hatırlayacak olursak kalın ekler aldığı görülen *ı* için de aynı şeyi tasavvur etmek kabildir. Bundan başka, Eski Türkçe devresinde, kök vokaline mahsus ve genel olarak tek heceli kelimelerde bir *ı~i* alternansı bulunduğunu biliyoruz. Köktürk yazıtlarında bu alternansa dair birhayli örnek vardır. *ıdı* (I, 117, T, C 47) - *idi* (1, 25, K, C 4-1, 24, B, S 4, 1, 101, T, C 11), *ııl* (1, 172, Şine Usu. D 12) - *til* (1, 111, T, Ş 32) *tug* (D. 111, 92) - *tig* (11, 86, Irk Bitig, 76), *bıç-* (1, 170, K, C 12) - *biç-* (11, 82, Irk Bitig. 56), *biñ-* (1, 105, T, C 16) - *biñ* (1, 172, Şine Usu, D 9 vb. . .), *yır(ı)* (1, 105, T, C 14) - *yir(i)* (1, 35, K, D 14), *çıt* (1, 173, Şine Usu, D 9) - *çit* (Divan Dizini. s. 154) Bütün bu açıklamalarla, aşağı-yukarı aynı mefhum etrafında toplanan, *ı* ile ilgili malzemenin, *ı* dahil olmak üzere. Kök vokalinin incelik yahut kalınlığını münakaşa etmeğe lüzum hissetmeksizin, karşılaştırmalarımızda kullanabileceğimizi göstermek istiyoruz.

İmdi, *ı* veya *i* diye bir ismin varlığını kabul edersek, *ıgaç* veya *ıgaç*, Türk dilinin morfoloji kanunları ile izah edilemez.¹⁰ Öyle ise, *ıgaç* ve *yiş* ten hareketle, *i*-gaç*, (y)*i*-ş* (y. prothèse) (*krş. tokı-gaç > tokaç, tokı-ş > tokuş*) Bu şekilde, birden, fazla ağaç, çok miktarda ağaç mefhumu “kara orman”a ve -ş ekinin fonksiyonuna uygun düşer. Böyle olunca, *ı**- “sürmek, bitmek, büyümek, uzamak vb. . .” anlamında olmalıdır. D 11 imlâ geleneğinde, *ı*, *y*, *i* yan-yana geldiği takdirde, bu sesler Uygur yazısında, biri-birinin aynı işaretlerle gösterildiğinden, bu gibi hallerde, yazıcılar tarafından, işaretlerden birinin atlandığını örneklerle tanıklamıştık. *ı* nun izahında, bu kısaltma tarzının önemli bir yeri olduğundan hatırlatmayı lüzumlu görüyoruz. -*đ*->-*y*- olayının ilk belirtileri, Uygur metinlerinde, daha pek erkenden, *đ* nin iki *i* arasında bulunması halinde, ortaya çıkmaktadır : *kidin* (1, 169, Şine Usu, D 3) > *ki(y)in* (U. 11, 25, 15) > *kin* (A. Y. 625, 21), *sid-fii-* linden türeme *sidik* > *si(y)ik* (U. Sözü. 155), *idi* (1, 31, K, D3-1, 30, D 4) > *i(y)e* (U. Sözü. 65). -*đ*->-*y*- için en elverişli olan bu şartın yanıbaşında, *đ* nin *i* ile birlikte gelmesi şartının yer alacağı, bilhassa *đ*, *i* den sonra ise, bir zaruret olarak görülüyor. Şu halde *ı* veya *i-tarıg*, *ı* veya

¹⁰ Diğer şekilleri nazarı itibara almadan, ağaç’ı ağ- “yükselmek” fiiline bağlayan izah tarzı yanlıştır.

i- *igaç* hendyadyoinlerini, *id* > *iy* düşünerek *ı(y)*, *i(y)-tarıg*. *ı(y)*, *i(y)* -*igaç* okumak mümkündür. D 11 imlâ geleneğine göre *ı(y)*, *i(y)* deki ikinci işaret yazılmadığından kelime *ı* veya *i* okunacaktır.¹¹ Bundan dolayı, (1, 101, T, B4). (1, 173, Şine Usu, D 10, II), (1, 109, T, Ş 25) sırası ile:

i(d)da-taşda kalmışı kobranıp yeti yüz er boltı

i(d)da kabıŝalım timiŝ

atıg i(g)ka bayur ertimiz şeklinde transkribe edilebilir.

Elde ettiğimiz *ıd(id)*, *ıg(ig)* kelimelerinden birincisinin “aralarında, düzlük ve oturulmaya müsait açıklıkları bulunan orman” anlamına geldiğini, içinde bulunduğu ibareye kıyasla tahmin etmek kabildir. İkincisi ise uygurcada yalnız bir yerde tesbit edilmiş olup 1, 109, T, Ş 25 e uygun düşmektedir. (*Manichaica*, 14-11 *ıg* “yeşillik, ot, çayır”). Binaenaleyh : *atıg ı(g)ka bayur ertimiz* “atı çayıra bağlardık” olur. *yiş*, *igaç* kelimelerinin karşılaştırılması ile bulunan, *ı*-(i*-)* fiilinin varlığına *i*-z* (krş. *tık-ı-z*), *i*-p*, *(y)i*-p* (krş. *ko-p*), *bas-* fiili ile ikizlenen *ı(y)-< i*-d-* “sürmek, takip etmek” kuvvetli birer tanık teşkil ederler.

6. *bediz*, *bedize-* ve bu münasebetle *beze-*

Yazıtlarda, *bediz* ve birçok yerlerde, aynı kökten muhtelif kelimeler geçmektedir. Şimdiye kadar yapılan transkripsiyonlarda, *bediz*-okunan fiilin *bediz* ile birlikte kullanıldığı da tesbit edilmiştir.¹² *bediz*, fiilden -z ile yapılmış bir isim olduğuna göre (krş. *diñ-i-z*) *bediz-* (krş. *teg-i-z-*) faktitif kabul edilmiş demektir. Uygurcada *bedize-*, *bedizet-* şekilleri görülmekle beraber, *bediz* için tesbit edilen örnekler-ki bir-iki tanedir -bizece şüphelidirler. Çünkü, yazıtlarda, *bediz-* esas alındığı taktirde, -tı geçmiş zaman tekil üçüncü şahıs eki olacaktır. Bu ise, I B deki geleneğe aykırı düşeceği gibi, I, 139, *İhe Huşotü*, D24 te açıkça belli olan bir gramatikal karışıklığın doğmasına sebebiyet verecektir. İbarenin :

... *tört tigin başlayu ışbara bilge küli çurug yoglatı bedizin bedizeti olurtu*. “Dört tigin başta olmak üzere, Işbara Bilge Küli Çur’u yoglatıp bedizini bedizetiverdi” (olurmak, yardımcı fiil) *yog-la-t-ı* (faktitif ekin-

¹¹ Thomsen, *Turcica*, Helsingfors, 1916, S, 78, s. 89-92 de, -ka, -da eklerine kıyasla kelimeyi *ı* kabul ediyor. Radloff, *ıka*, şeklini *ık-* gibi meçhul bir fiil tasavvur ederek bunun gerundiumu olduğunu ileri sürmek sureti ile Thomsen’den ayrılmaktadır. *ıda-taşda* nın izahında ise “ıdat şad” ismini buluyor.

¹² Fiillerin, kuş kuşla-, tip ti-, bitig biti-, süñüş süñüş- vb. kullanılıŝları, bizim, “Türk dilinde tekrarlar” İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. III, sa, 3-4, 429-447), 1949, C. IV, sa. 1 (35-82), 1950 adlı yazımızda gösterilmiştir.

den sonra gerundium eki) olur- fiiline bağlandığından, aynı fiile bağlanan ikinci kelimenin de *bedize-t-i* okunması mantıki olur. Böylece aykırılıklar giderildikten başka, elde bulunan örnekler A B geleneklerine de uyar :

tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm bedize(t)dim (1, 29, K, C 12)

bunça barkıg bedizig... kagan atısı yol(l)lug tigin men ay artukı tört kün olurup bitidim bedizet(d)im. (1, 73, B, CB)

bediz kelimesi, *yarat-* “ibda etmek, tanzim ve tertip etmek” fiili ile de kullanılmaktadır. *bediz yaratıgma (1, 52, K, §13)* şu halde:

tabgaç kaganıñ içreki bedizçig ı(d)tı. añar adınçig bark yarat(d)urtum, için-taşın adınçig bediz urturtum (1, 29, K, C12) olmalıdır. Bütün bu örnekler bize, fiilin *bedize-* olduğunu ifade etmektedirler.

1, 29, K, C12 deki *bediz urmak* deyimini, semantik bakımdan menşei belirtir niteliktedir. “boya vurmak, fırça vurmak vb.” düşünülürse *bed** < Ç. *piet* “fırça” münasebetini tesis edebiliriz.¹³ Bununla beraber, *bedi-* “boyamak, süslemek, resmetmek” ile *bodı-*, *bodıg* kelimeleri arasında *bod*~bed*~bid**, *o~e~i* alternansı da hatıra gelebilir. (yuvarlak-düz vokal alternanslarına dair örneklerimiz vardır. *biç-*, *biç~buç-*, *inç*, *inç~unç*, *çubık~çubuk*, *bin-~mün-*, *çamçak*, *çepçek~çomçak*, *çömçek*, *yıldız*, *yıldız~yulduz*, *imik~ümük vb.*) keza aynı “şive” içinde, aynı kökten gelen fakat, biri-birinden farklı fonetik yapı ve anlamda kelimelerin bulunduğunu da tanımlayabiliriz : *taşra ~ dışarı*, *otag ~ oda vb.*

bediz ile ilgisi bulunmasından dolayı, *beze-* fiilini de ele almak istiyoruz. Bazı eserlerde, bu fiil *bez* ismine bağlanmaktadır. Aşağı-yukarı 5000 yıllık bir mazisi olan ve ilk defa mezopotamyada *buşu* daha çok sonra Türk dilinde *böz* şeklinde kullanılan bu kelime ile *beze-* fiili arasında, hiçbir münasebet tesis edilemez.¹⁴ *bediz* kelimesi, Köktürk ve

¹³ Bitig ve biti- fiilinin izahında kullanılmış bulunan bit* Ç. <piet“fırça” tatmin edici değildir. Hüseyin Namık Orkun, Mogol, Mançu, Kalmuk, Buryat, Dahur, Maneger, Solon, Gold, Oroçon, Samoyedı Yurak, Yenisey, Tavğı, Votyak, Macar dillerinden örnekler vermek sureti ile biti- fiilinin biç- mefhumu ile doğrudan-doğruya bağlı olduğunu göstermiştir. Bundan başka bu araştırmaya esas olan fikri veren Abdülkadir İnan'ın Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası, 1934, tem. -Ag., sa. 31-32, s. 296-301 de “Yakutlar ve Pekarski Lugati” adlı makalesinde (s. 297-298) de ele aldığı biti- le ilgili kelimelerle, aynı konuda, Türkiyat Mecmuası, C. III, 1935 de E. K. Pekarskiy-Yakut Dili Lugati adlı tenkidi, (s. 298) deki düşünceleri kaydedilmek gerekir.

¹⁴ Buşu~böz'ün yayılışı hakkında, Németh'in “Türklüğün Eski çağı” trc. Şerif Baştav, Ülkü, C. XV. sa. 88, 299-306, sa. 90 (509-518) adlı yazısına bakınız.

Uygur metinlerinden sonra, bu şekli ile ortadan kayboluyor. (Divan'da sadece *bediz burhan* "heykel" kelimesi var) bunun yerine, Kaşgari'de *beze-* geçmiştir. Yine aynı yerde *böz* kelimesi de kayıtlıdır. Şayet, bu iki kelime biri-biri ile ilgili olsa idi, Kaşgari, *beze-* değil, *böze-* şeklini göstercekti. Halbuki böyle bir kelime yoktur. Esasen, bez ile süslemek mefhumu arasında semantik bir yakınlık ta aranamaz. Burada sadece bir fonetik olay karşısındayız: *bedize-* > *bedze* > *bezze-* > *beze-* Türk dilinin, elimizde bulunan tarihi metinlerinde, -z- < -d- > -y- den önce -d- < -z- > -s- gibi bazı fonetik değişimler geçirdiğine dair, tek-tük örnekler vardır :

ko-d-ı "aşağı". *ko-d-ı-r-a* > *koğra* > *kozra* > *kosra*, *kid'* "uç, nihayet" *ki-d-ir-e* > *kiğre* > *kizre* > *kisre*, *ıd-sar* > *ızsar* > *ı(s)sar* (1, 26, B, 11, Ş 6, 1. 27, K, CB), *yad-*, *yaz-* *yas-* "döşemek, yaymak, sermek, açmak, dağıtıp yaymak" tan *yaz-ı* "düz yer, ova" (*yaz-* fiilinden vokal-gerundium), *yas-ı* "düz, yassı" (*yas-* fiilinden vokal-gerundium) (1, 173, Şine Usı, D9). Hatta, *ağın*, *ağuk*, *ağguk*, *ağır-* kelimelerinin karşılaştırılması yolu ile elde edilebilecek *ađ-** fiilinin, Türk dilinde, bugün sadece genişlemiş şekillerde bulunuşu (*ayır-*, *azır- vb*) bizi, *az-* "ayrılmak" anlamında kullanılan fiilin *ađ-** > *az-* sureti ile meydana geldiği fikrine temayül ettirmektedir. Bu da *ađ-**'in geçmiş zaman çekiminde, hece sonundaki *đ* nin sessizleşerek analogik yayınması ile izah edilebilir sanırım.

7. Tesbit ettiğimiz imlâ gelenekleri ile doğrudan-doğruya bir ilgisi bulunmamakla beraber, yine bir yazı mes'elesi olarak karşımıza çıkmasından dolayı 1, 103, T, C 8 i bu kısmın sonunda ele almayı uygun gördük :

keyik yiyü tabuşgan yiyü olurur ertimiz. budun bogazı tok erti yağı-mız tegre uçuk teg erti biz seg? ertimiz "geyik yiyerek tavşan yiyerek oturur idik. Milletin boğazı tok idi. Etraf kuş gibi düşmanımız idi. Biz müteyakkız(?) idik".

Müphem olan yer *seg?* dir. Bu kelime metinde özel bir işaretle yazılmıştır. *Thomsen (Turcica 95-96)* da Kaşgari'den tanık vererek kelimeyi *anteg* (şüpheli işaret nt) okuyor. *Malov (Bulletin de "Académie des Sciences de l'URSS, s. 806, 1929)* meçhul işareti, benzerlerine kıyasla, s yahut ş ve kelimeyi *seg* okumak gerektiğini ileri sürmüştü de buna tuhaf bir surette "aptal" anlamını vermiştir. *Hüseyin Namık Orkun (Eski Türk Yazıtları, I, s. 123, not 4, 1936)* da, Kaşgarideki *sak er* "uyanık er" e dayanarak, bu kelimeyi *şeg* değil *seg* kabul ediyor ve "müteyakkız" diye çeviriyor. Bu izah, H. Namık Orkun'un ihtiyatlı davran-

masından da anlaşılacağı üzere, zayıftır. Çünkü, bahis konusu işaretin, s yi karşıladığına dair bir örnek olmadığı gibi, morfolojik çözümünü, *sa-k* şeklinde, kolaylıkla yapabileceğimiz, bu anlamdaki kelimeyi *seg* le bir tutmamıza imkân ve sebep yoktur. Son olarak, J. Deny'nin Gramerini türkçeye çeviren, Ali Ulvi Elöve, esere eklediği notlarda, bu kelimeyi, *şüg* (s. 902) okumuş ve "sessiz" anlamına geldiğini kaydetmiştir. Böylece meçhul işaret, tekrar ş kabul ediliyor, demektir. Kelimede bir ü sesinin bulunduğunu tasavvur etmek- kökteki yuvarlak vokallerin yazılmadığına dair, aynı çeşitten, başka örnekler getirilmedikçe, yersizdir. Hele, *şüg* "sessiz" izahına hiç yanaşamayız.

Çözümün anahtarı Kemçik-Cirgak yazıtlarındadır (III, 79). Burada, kenarlarından ikisi ufuk hattına paralel, ikisi dik olan eş-kenar dik-dörtken şeklindeki işaret, şu kelimelerde geçmektedir: *aşnuka*, *taşuru*, *kagdaşım*, *baş*, *yaşım*, *agaşka* (?). Aynı işaret bir defa da III, 211 de *Ağaç Yazıtı* satır 4 te *aşu* kelimesinde görülüyor. Buna göre, karşılığı olan ses değeri *aş* olmalıdır. Gerçi, meçhul işaret bir kere de, III, 80, *Kemçik-Cirgak*, bVIII (henüz çözülmemiş işaret gurubunda) iki ince konson işareti arasında görülüyorsa da, bunlardan birincisi müstakillen *er* okunabilecek ince r olduğu gibi, ikinci ve kendisinden sonraki de ince n dir. İyelik ekinden sonra gelen akuzatif ekini göstermek için, kalın sözlerde dahi ince n işaretini kullanmak, yazıtlarda, bir kural niteliğinde bulunduğundan bu iki konson işaretine dayanarak, dörtken şeklimizin aynı zamanda, eş sesini ifade ettiği ileri sürülemez.

Meçhul kelimede, şimdiye kadar, ince g olarak gösterilen işarete gelince, III, s. 223 teki fotokopide bir büyüteçle yapılan incelemede, ince g ile hiçbir müşterek tarafı görülmemiştir. Önce, g işaretinin yukarıdan aşağıya inen kısmı, sağa açık kavislidir. Halbuki, fotokopide, bu kısım tam bir dik doğru parçasıdır. Bundan başka, g nin, soldan sağa yukarıdan aşağıya iki çengeli vardır ki fotokopide bu çengeller yoktur. Yalnız, yukarıdan aşağıya inen dik doğruya, başlangıç noktasında, gölge halinde, sağdan sola dik bir ikinci doğru parçası ve buna sonunda, yukarıdan aşağıya inerek birleşen bir ikinci çizgi mevcuttur. Yani, kısaca, şekil, sola dönük stilize bir merdiveni andırmaktadır. Bu ise, tanıdığımız işaretlerden, sadece birisine, sağ bacağı silinmiş kalın k işaretine tekabül edebilir. Öyle ise, meçhul kelime *aşak* okunmalıdır. Divanda, *aşak*'ın (Dizins. 42) "dağ gibi" anlamında ve Oğuzlara ait

bir kelime olduğu belirtilmiştir. Böyle olunca, *uçuk* ve *aşak* kelimeleri, anlamca, biri-birleri ile mukayese edilecek durumdan çıkarlar. Çünkü, yapılan bütün çevirmelerde *uçuk* okunan bu kelime “yırtıcı kuş”la karşılanmıştır. Bu üç işaretten en sağdaki, aynı zamanda o okunabilir. (*oçuk* “*ocak*” *U. Sözl. 109*), keza işaretler iki guruba ayrılabilir ve *uçok* okunabilir. Bu denemelerin hiçbiri tatminkâr olmadığından, *uçuk* okunuşunun doğru olduğunu kabul mecburiyetindeyiz. Türk dilinin muhtelif sözlüklerinde yaptığımız araştırmalarda, *uçuk*’un (yırtıcı kuş, yahut sadece kuş” anlamında kullanıldığını tesbit edemedik. Bu sebeple, bu anlamın yakıştırma olması muhtemeldir. *uçuk*’un pek çok değişen karşılıkları arasında birisi (*Kırgız Sözlüğü, s. 779, uçuk 11, 3 a., Radloff, Wb.*) “dağın zirvesi, sivri tepesi” anlamı *aşak* “dağın dibi” ile karşıt durumdadır. Türkler, daha doğrusu, idareyi elinde tutan kabileler, bu sırada Çogay Kuz ile Kara Kum’da yani, coğrafi bakımdan basık bir mıntıkada oturuyorlardı ve müteakip satırlardan anlaşıldığına göre, siyasi bir sıkıntı içinde bulunuyorlardı. Bundan dolayı, düşmanlarını dağ doruğuna kendilerini dağ dibine benzetmeleri mantika uygun geliyor.

b. Metindeki *bogaz* kelimesi yenidir. Bunun *boguz* olması gerekir.

c. *yagımız tegre* yi türkçe çevre yanımıza benzetiyoruz. Çevirmede, *oguz yagi* (1, 51, K, § 9), *kiyik oğlu men otsuz subsuz* (11, 84, 85, *Irk Bitig*, 69), *kagangaru ol sabıg ı(d)tım* (1, 111, T, § 33), *türük kara kamag budun* (1, 35, K, D 10) vb. göz önüne alarak bu kelime gurubunu enversiyona tabi tuttuk.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, gramatikal kısaltma hakkındaki örneklerden de faydalanarak, ibareyi şu şekilde transkribe edebiliriz :

Çogay kuzın kara kumug olurur ertimiz, keyik yiyü tabışgan yeyü olurur ertimiz, budun boguzı tok erti, yagımız tegre uçuk teg erti biz aşak [teg] ertimiz.

“Çogay Kuzu ile Kara-kum’da oturur idik. Yabani hayvan yiyerek, tavşan yiyerek oturur idik. Halkın boğazı tok idi. Çevre düşmanımız dağ doruğu gibi idi, biz dağ dibi gibi idik.”

B

1. Birinci kısımdaki B imlâ geleneğine dayanarak M işaretinin *lt* yi karşıladığını göstermek istiyoruz. Yazıtlarda, tıpkı *r* ve *n* den sonra olduğu gibi, *l* den sonra da, *d* ile başlayan bütün ekler *t* ile yazılmışlar-

dır. Nadir istisnalar, *lt* konson gurubundaki *t* nin, *l* yanında *d* leşmesi temayülünü ifade eder. *M* işareti kullanılmadan, *l* ve *t* işaretleri ile yazılmış kelimeler. *M* nin *ld* ye delâlet ettiğine bir belgi sayılamaz. Bil'akis, bu işaretin ifade ettiği seslerin *lt* olduğunu tanıklar. Bu gibi paraleller yazıtlarda mevcuttur :¹⁵ *kılm* (1, 43, K, D 29)- *kılm* (1, 36, B, D14) *kılm* (1, 177, K, C 10)- *kaltı* (1, 49, B, 52)- *kaltacı* (1, 51 K, Ş 9) vb... *Von Le Coq, köktürkisches aus Turfan, 1909 da, İdikut şehri civarında, Toyok Ovasında bulunan, Köktürk işaretlerini gösterir Mani işaretleri ile karşılanmış bir alfabe yayımlamıştır. Burada M işareti, açıkça lt ile yazılmaktadır. Buna göre M lt olması gerekir.*

2. Ö işaretinin de, IB deki geleneğin dayandığı fonetik esasa uyulduğu taktirde, *nt* yi karşılaması gerekir. Çünkü : *kentü-kentü, küntüz-küntüz, ekinti-ekinti, ezgenti-ezgenti* paralelleri ve *yerinte* (1, 101, T, 3), *künite* (1, 116, T, 46), *bizinte* (1, 114, T, 40), *yükünti* (1, 110, T, 27) vb. bulunmaktadır.¹⁶ Bundan başka, *anteg<anı+teg* (1, 102, T, C 9) bu hususta sağlam bir tanıktır. Ö beklenilenin aksine, Le Coq'un alfabesinde *nd* ile karşılanıyor. Bununla beraber *nt>nd* olayının *lt>ld* den önce vuku bulduğunu ve Ö nin *nt* yi gösterdiğini, kabul etmek daha doğru olur sanıyoruz. Hakikaten *n*, fonetikte çok özel bir yer işgal eden, *l* ve *r* den ayrı değerdedir. Bundan dolayı, kendisinden sonraki *t* nin, diğerlerinden daha çabuk *d* leşmesi normal sayılmalıdır. Tahminimize göre, Le Coq'un alfabesi ile Köktürk yazıtları arasında, en azından bir asır kadar bir zaman farkı vardır ki, *nt>nd* gelişmesinde, hesaba katılmak lâzımdır.

3. I C de örneklerle gösterdiğimiz ve Martti Räsänen tarafından incelendiğini bildirdiğimiz, Köktürk belgelerine ait, kalın-düz kelimelerde, ince işaretlerin kullanılması geleneği son derece önemlidir. Räsänen, bu imlâ tarzının dayandığı fonetik sebebi- tarafımızdan birinci kısımda verilen malzemenin bir kısmını tanık tutarak - ince işaretler yanındaki vokalin *ı* değil *i* olmasında buluyor. *akın* (1, 49, K, Ş 1),

¹⁴ A. Cevat Emre, Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Fonetik, 1949, s. 47 de aynı düşünceyi ileri sürüyor.

¹⁶ A. Cevat Emre (bk. aynı yer 47-48) Ö yi *nt* ile karşıladığı gibi İ. Ü. Ed. Fa. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. III, sa. 3-4, s. 501-518 de "Türkçede Zamir Çekimleri" adlı yazısında, Dr. Mecdut Mansuroğlu (s. 516), uygurcada, tekil üçüncü şahıs zamiri anta lokatif-ablatif şeklinin, köktürkçedekinden daha yeni olmasına dayanmak sureti ile Orhun yazıtlarında da anta olması, dolayısı ile Ö nin *nt* yi karşılaması gerektiğini ileri sürüyor.

atın (1, 47, K, D 40), *adgırın* (1, 57, B, § 11), *yagutır* (1, 24, B, § 4), *saytıg* (III, 79, *Kemçik-Cirgak*, a, V), *sarıg* (III, 79, *Kemçik-Cirgak*, a, V), *usın* (I, 107, T, 19) vb. gibi kelimelerin yazılışı, bu düşünce ile izah edilemez. Çünkü, ince işaretin bulunduğu hecede, kahn işaretli bir konson daha vardır. Şu halde, bu kelimelerde i değil -aynı zamanda kahn işaretle yazılı diğer konsonların mahreçlerine uygun düşecek-prépalatale bir ı nın varlığını kabul etmek doğru olur. Bununla beraber elimizde, diğer bazı kelimeler mevcuttur ki, bunların doğrudan-doğruya i li şekiller olması gerekir : *alkadımız* (1, 53, K, § D), *aşdıım* (1, 67, B, D 37), *katıgdı* (1, 53, K, § 11), *yaratdım* (1, 59, B, § 14, 157, B, § 9), *inançu* (I, 58, K, B 2), *bayırkunıñ* (1, 47, K, D, 36), *lagzın* (I, 71, B, C 10), *atımıg* (1, 73, B, C 13), *kaltı* (1, 45, K, D 30), *inançu* (III 105) *Altın Köl*, 11, 2), *ışbara* (1, 129, *Ongın*, 4, 1, 131, *Ongın*, 1, *taş*) *kalışım* (II, 122, *İhe Ashete*, A, b 1), *ıdmış* (1, 129, *Ongın*, 2) vb.

Biz, bu konuyu Altay dillerindeki ı yokluğu olayına bağlamak istiyoruz.¹⁷ Bilindiği gibi Şark türkçesinde ı yok denilebilecek kadar azdır. Şimal türkçesindeki ı lar ise kısadır. Cenup türkçesinde, ı bulunmakla beraber, tamamı ile vokal uyumu çerçevesi dışında çıkan i li kahn kelimeler de vardır. Genel olarak Bang mektebi, bu noksanlığı, Türk dilinde ı nın yavaş-yavaş kaybolması şeklinde izah etmektedir. İhtimal dayanakları esas, karşılaştırmalarında kullandıkları malzemeyi -yakın tarihlere ait bulunuşu sebebi ile- yeni sayarak, bir fonetik tekâmüle atfetmiş olmalarıdır. Türk dilinde uzun vokallerin varlığının tanıklanmış olması, bu görüşü destekler gibi ise de, aslında, uzun vokallere verilen örnekler arasında, ı sesinin çok az ve tek heceli kelimelere münhasır oluşu, bunların, daha ilk bakışta i ve a h şekillerden geldiklerinin tesbiti (msl. çik- "rutubetlenmek", tış, tış "tiş") olayın, Ligeti tarafından da kabul edildiği gibi-erken bir zamanda başlamış bile olsatâli bulunmasından, Bang mektebinin uzun vokal, normal vokal, kısa vokal silsilesini doğrulayıcı bir unsur sayılamaz.¹⁸ Kaldı ki verilen tek

¹⁷ Akraba dillere ait vokaller : Mogol-Buryat (a, o, u, e, ö, i), Mançu-Tunguz (a, o, o, u, e, i), Kore (a, o, u, e, ö, i -i'ya dair birkaç onomathopéique örnek var), Japon (a, o, o, ū, u, e, i)

¹⁸ Ligeti Lajos, trc. Tayyip Gökbilgin "Türkçede Uzun Vokaller" *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII, cüz I, s. 82-94, 1940, 1942, Martti Räsänen "Über die langen Vokale de türkischen Lenhwörter im ungarischen" *FUF*, XXIV, 246, 55, 1937, A, Cevat Emre, "Türkçede Uzun Vokaller" *Türk Dili Belleteni*, seri III, sayı, 10-11, s. 1-5, 1947 ve Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg, 1851, s. 133, 135, 143, 144 vb.

heceli örneklerde ı~i alternansının payı unutulmuştur. Netice olarak, ı vokali, Türk dilinden kaybolan bir vokal değil, belki yavaş-yavaş gelişmekte bulunan bir vokaldır.¹⁹ Köktürk yazılı metinlerde, bilhassa tek vokalli ilk hecelerde, şimdiye kadar ı kabul edilen sesin i olduğuna kaniiz. (krş. *ina-*, *irak-*, *igaç vb.*) v vokal, k konson u gösterdiği taktirde, *vk*, *kv* yapısındaki hecelerde, alveolar konsonlar yanındaki ı'nın prépalatale bulunduğunu sanıyoruz.²⁰ Çünkü eldeki örnekler bunu göstermektedir. Ancak, *kvk* tipli ve alveolar konsonlardan birini taşımayan bir hecede, normal ı sesinin varlığı kabul edilebilir.

Kısaltmalar :

- I Eski Türk Yazıtları C. I (Hazırlayan. H. N. Orkun) İst. 1936
 II " " " C. II (" ,,) İst. 1938
 III " " " C. III (" ,,) İst. 1940
 (cilt no. sundan sonra gelen rakam sahifeyi, K-kültigin, B-Bilge kagan, T-Tonyukuk yazıtlarını, sonraki C-cenup, Ş-şimal, D-doğu, B-batı sonraki rakam satır no. gösterir)
 A. Gr. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1951
 A. Y. Altun Yaruktan iki parça (hazırlayan, Dr. Saadet Çagatay) Ankara, 1945
 D. Mahmut Kaşgari, *Divanü Lugat-it Türk* (trc. Besim Atalay), I-1939, II-1940, III-1941, tıpkı basım-1941, Dizin- 1943, Ankara
 Huast. Huastuanıft (hazırlayan. S. Himran), Ankara, 1941
 J. D. J. Deny, *Grammaire de la Langue Turque, Dialecte Osmanlı* (trc. Ali Ulvi Elöve)
 Kal. Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi (hazırlayan H. N. Orkun), İst. 1940
 Kut. Kutadgu Bilig (hazırlayan: Dr. R. Rahmeti Arat) İst. 1947
 U. Uigurica (s. noları yazılanlar : Çaçtani Bey Hikâyesi, IV A, hazırlayan, S. Himran İst. 1945; Uygurca üç hikaye, IV-B, C, D, hazırlayan, s. Himran, İst. 1946)
 U. Sözü. Uygur Sözlüğü. Dr. A. Caferoğlu, I (A-K), 1934, II (K-S) 1937, III (S-Z) 1938, İst.
 V. Varaka ve Gülşah (hazırlayan, İsmail Hikmet Ertaylan)

¹⁹ Dr. Karl Heinrich Menges, *Qaraqalpaq Grammar, I, Phonology*, Newyork, 1947 adh eserinde, vokaller bahsinde, yaptığı incelemelere göre, Türk dilinde ı'nın teşekkülünün diğer vokallere kıyasla daha yeni olduğunu ileri sürmektedir.

²⁰ Alveolar konsonların rolü palatalisation olayına en uygun olmalarındandır. G. J. Ramstedt, *Die Palatalisation in den altaischen Sprachen-Annales Academiae Scientiarum Fennicae B XXVII, 1932, 249-50* ve N. Poppe, "Altaisch und Urtürkisch" UJb. Band VI, Heft, 1-2, s. 94-121, 1926 da Altay dillerinde palatalisation örneklerinin genel olarak, alveolarlar üzerinde vuku bulduğunu görüyor. Bundan başka. G. J. Ramstedt "Zur Mongolisch-türkischen Lautgeschichte, III KSz. XVI s. 67 de ne<y*e palatalisation'la izah edilmiştir.